

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
December / Aralık 2020, 24 (3): 1113-1134

**Özgürlük ve Sorumluluğun Sınırları Açısından Kelâm'da
Tevlîd Nazariyesi**

*The Theory of Tawlîd in Kalâm in terms of the Limits of Freedom and
Responsibility*

Mücteba Altındaş

Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Kelâm ve
İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı
*Assistant Professor, Afyon Kocatepe University, Faculty of Islamic, Studies
Department of Kalâm and History of Islamic Sects
Afyonkarahisar, Turkey*

mucteba75@hotmail.com

orcid.org/0000-0003-0452-6408

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 8 February /Şubat 2020

Accepted / Kabul Tarihi: 9 June /Haziran 2020

Published / Yayın Tarihi: 15 December / Aralık 2020

Pub Date Season / Yayın Sezonu: December /Aralık

Volume / Cilt: 24 **Issue / Sayı:** 3 **Pages / Sayfa:** 1113-1134

Cite as / Atıf: Altındaş, Mücteba. "The Theory of Tawlîd in Kalâm in terms of the Limits of Freedom and Responsibility [*The Theory of Tawlîd in Kalâm in terms of the Limits of Freedom and Responsibility*]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 24/1 (Aralık 2020): 1113-1134.

<https://doi.org/10.18505/cuid.686675>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuid>

Abstract: The problem of human freedom have been addressed by al-Mutakallimûn (Islamic theologians) in the context of human acts and discussed from the point of view its relation with the will and other elements. At this point, whether the human has will and power in his own act, the limits of his will and power, the role of human in the act and his responsibilities have prompted to different debates. The theory of tawlid put forward by Mu'tazila is very crucial in terms of determining the scope and limits of the freedom of human in acts. Mu'tazila's tawlid theory defenses based on two important reasons. The first is to present the nature and limits of the acts that man did them outside himself. The other is to explain the relationship of human with such acts with regards to moral responsibility. Because both issues are very important in the principle of justice of Mu'tazila. The effort to put the cause-effect relationship of human with his acts in terms of tawhid and justice on the rational and moral ground is the reason for emergence of the theory. In this respect, the purpose of this theory which enables establishing a causality relationship between the human act and nature is aimed at the justification of freedom and responsibility between agent (fā'il) and act. In this study, firstly, the definition of the concept of tawlid and its meaning area have been presented and tackled the discussions about the agent of indirect acts. And then it has been discoursed upon the criticisms of Ahl al-Sunna about the subject of tawlid. The subject has been outlined in the context of the intellectual discussion between Ahl al-Sunna and Mu'tazila which constitute the dominant part of theological dispute tradition. In this respect, the main purpose of the study is to reveal how the limits of indirect actions belonging to human by force of freedom and moral responsibility are drawn and understood. Although they did not have a uniform thought about the topic, Mu'tazila theologians who accepted semi-determinism in the theory of tawlid acknowledged the existence of natures in the substances. Those who admitted the reason as a means of the act did not approve this. By accepting the continuity of the accidents in the acts, they twisted together the voluntary acts and the natural acts, and accepted that directly acts were realized through the human will and the other according to the principle of necessity. According to Mu'tazila, causes are only means. Hence, the act emerging as a result of the means is the act of the agent who used this means to reach the result, not the means. Therefore, man is the agent of engendered acts and responsible for all kinds of acts that arise as a reflection of the will and their consequences. While Ahl al-Sunna has directly associated the action of man and all its consequences with the power of Allah, Mu'tazila has based these actions on the power of man, which Allah has created in man and has been the source of the acts. Contrary to Mu'tazila, the continuance of power which are not a constant accident is not possible for a second act from the point of Ahl al-Sunna since they have accepted the idea that the accidents will not be continuous. In this respect, according to Ahl al-Sunna, there is no compulsory relationship between the agent that caused the formation of the acts and the result supervening from them. They did not accept the idea of tawlid, which its meaning is that accident gives birth to accident, because it would oblige the relationship between cause and effect. Because this relationship, which Mu'tazila gives the name of tawlid in human acts, is made up for that Allah has created His laws right after the orientation of human to the cause. In this respect, Ahl al-Sunna thinkers rejected tawlid because it would mean attributing an act to an inanimate being and require a mandatory relationship between cause and effect in the functioning of the universe. Although the result does not occur with his own act when the person applies to the cause, he is responsible for his act because it is related to the person who did it. Maturidi tradition did not accept the acts that emerged as a result of tawlid as the production of man, but they tried to establish a balance by holding the person responsible because he is the reason for the outcome that emerged. As for the Ash'arites, they avoided giving a real effect of the will and power to the causes by considering that created will and power is only a locus in the emergence of the act. The person has no effect on his act except for directing his will to that act and his behavior which will make the person responsible is based on this will.

Keywords: Kalâm, Mu'tazila, Ahl al-Sunna, Tawlid, Act, Freedom, Responsibility.

Özgürlük ve Sorumluluğun Sınırları Açısından Kelâm'da Tevlîd Nazariyesi

Öz: İnsan hürriyeti sorunu Kelâmcılar tarafından insan fiilleri bağlamında ele alınmış, irade ve diğer unsurlarla ilişkisi açısından tartışılmıştır. Bu bağlamda insanın kendi fiilinde irade ve kudret sahibi olup olmadığı, irade ve kudretin sınırları, insanın fiildeki rolü ve sorumlulukları farklı tartışmalara neden olmuştur. Mu'tezile tarafından ileri sürülen tevlîd teorisi, insanın fiillerdeki özgürlüğünün kapsamı ve sınırlarının belirlenmesi açısından oldukça önemlidir. Mu'tezile kelâmcılarının tevlîd teorisini savunmaları iki önemli nedene dayanmaktadır. Birincisi insanın kendi dışında meydana getirdiği fiillerin mahiyeti ve sınırlarını ortaya koymak, diğeri ise ahlaki sorumluluk açısından insanın bu tür fiillerle olan ilişkisini açıklamaktır. Zira her iki konu da Mutezile'nin adalet ilkesi açısından oldukça önemlidir. Tevhid ve adalet açısından insanın fiilleri ile olan sebep-sonuç ilişkisini aklî ve ahlakî zemine oturtma çabası teorinin ortaya çıkış nedenidir. Bu açıdan insan fiili ve tabiat arasında nedensellik ilişkisi kurmayı sağlayan bu teorinin amacı, fâil ve fiili arasındaki özgürlük ve sorumluluğu temellendirme gayesine yöneliktir. Bu çalışmada öncelikle tevlîd kavramının tanımı ve anlam alanı ortaya konularak dolaylı fiillerin fâili hakkındaki tartışmalar ele alınmış, daha sonra ise Ehl-i sünnetin tevlîd konusuna getirdiği eleştiriler üzerinde durulmuştur. Konu, kelâmî tartışma geleneğinin ağırlıklı kısmını oluşturan Mu'tezile ve Ehl-i sünnet arasındaki fikir mücadelesi bağlamında ana hatlarıyla ele alınmıştır. Bu açıdan çalışmanın ana gayesi, özgürlük ve ahlakî sorumluluğun bir gereği olarak dolaylı fiillerin insana aidiyet sınırlarının nasıl çizildiği ve anlaşıldığının ortaya konulmasıdır. Konu hakkında tek tip bir düşünceye sahip olmamakla birlikte tevlîd nazariyesinde yarı-determinizmi kabul eden Mu'tezile kelâmcıları, cisimlerdeki tabiatların varlığını kabul etmişler, sebebi fiilin bir vesilesi olarak görenler ise bunu kabul etmemişlerdir. Fiillerdeki arazların sürekliliğini kabul ederek iradi fiiller ile tabii fiilleri birbirine bağlamışlar, doğrudan fiillerin insan iradesi ile diğerinin ise zorunluluk ilkesine göre gerçekleştiğini kabul etmişlerdir. Mu'tezile'ye göre sebepler sadece bir vasıta. Onun için vasıta sonucu ortaya çıkan fiil, vasıtanın olmayıp sonuca ulaşmak için bu vasıtayı kullanan fâilin fiilidir. Bu nedenle insan mütevellid fiillerin de fâili olup iradeli olarak ortaya çıkan her türlü fiilinden ve sonuçlarından sorumludur. Ehl-i sünnet insanın fiilini ve bunun tüm sonuçlarını doğrudan Allah'ın kudretine bağlarken Mu'tezile bu fiilleri Allah'ın insanda yaratmış olduğu ve fiillerin kaynağı olan insanın kudretine dayandırmıştır. Mu'tezile'nin aksine Ehl-i sünnet, arazların sürekli olmayacağı fikrini kabul ederek sürekli bir araz olmayan kudretin ikinci bir fiil için devam etmesini mümkün görmemiştir. Bu açıdan Ehl-i sünnet'e göre fiillerin oluşumundaki sebep olan fâil ile ondan meydana gelen sonuç arasında zorunlu bir ilişki yoktur. Sebep-sonuç arasındaki ilişkiyi zorunlu kılacağı için arazın arazi doğurması anlamına gelen tevlîd fikrini kabul etmemişlerdir. Çünkü Mu'tezile'nin insan fiillerinde tevlîd ismini verdiği bu ilişki, insanın sebebe yönelişinin hemen arkasından Allah'ın işleyiş kanunlarını (âdet) yaratmasından ibarettir. Bu nedenle Ehl-i sünnet düşünürleri tevlîdi, cansız bir varlığa fiil atfetmek anlamına geleceği ve âlemin işleyişinde sebep-sonuç arasında zorunlu bir ilişkiyi gerektireceği için reddetmişlerdir. Kişi sebebe başvurunca sonuç kendi fiiliyle meydana gelme de yapana nisbet edildiği için fiilinden sorumludur. Mâtürîdîler tevlîd sonucu ortaya çıkan fiilleri insanın eseri olarak görmemişler, ancak ortaya çıkan eserin sebebi olması nedeniyle insanı sorumlu tutarak bir denge kurmaya çalışmışlardır. Eş'arîler ise yaratılmış irade ve kudretin fiilin ortaya çıkmasında sadece bir mahal olduğunu düşünerek sebeplere gerçek anlamda tesir gücü vermekten uzak durmuşlardır. İnsanın fiili üzerinde iradesini o fiile yöneltmek dışında bir etkisi yoktur ve kişiyi sorumlu kılacak olan davranışı da bu iradeye dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mu'tezile, Ehl-i Sünnet, Tevlîd, Fiil, Özgürlük, Sorumluluk.

Giriş

İnsan özgürlüğü sorunu insanlık tarihiyle birlikte günümüze kadar süregelen en temel problemlerden birisidir. Gerek filozoflar gerekse kelâmcılar bu sorunun çözümü için oldukça uğraşmışlar ve farklı görüşler ortaya atmışlardır. İnsan hürriyeti sorununu kelâmcılar, insanın fiilleri bağlamında ele alarak fiildeki irade ve diğer unsurlarla ilişkisi açısından ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu noktada insanın gücü ve fiili derinlemesine tahlil edilmiş, insanın kendi fiilinde irade sahibi olup olmadığı, iradenin sınırları, insanın fiillerindeki rolü ve sorumlulukları farklı tartışmalara neden olmuştur.

Mu'tezile Allah'ın kudret sıfatını korumakla birlikte insanın sorumlu olacağı bütün davranışlarında insanı kendi fiilinin yaratıcısı olarak kabul etmektedir. Ehl-i sünnet kelâmcıları ise insan fiilleri konusuna ilâhî ilim, irade ve kudret sıfatları açısından baktıkları için fiillerin ortaya çıkışında ilâhî tesiri devre dışı bırakmamışlar, her şeyde olduğu gibi fiillerin yaratılmasını Allah'a atfetmişlerdir.¹

Ahlâkî sorumluluk düşüncesiyle insanı fiillerinin fâili kabul eden Mu'tezile, bir insanın okla öldürülmesi olayında, fâil okun yaydan çıkışı ile o kişiye isabet edişi arasında öldüğü farz edildiğinde, öldürme fiilinin kime ait olduğu sorusu karşısında bir ikileme karşı karşıya kalmıştır. Eğer fâil oku atan kimse ise bu durumda kurban bir ölü tarafından öldürülmüş olacaktır. Ancak fâil insan değil de Allah ise o zaman O'na çirkin bir fiil nisbet edilmiş olacaktır. İşte bu ikilem Mu'tezile'yi insanın kudret ve iradesinin sınırlarını ve dolayısıyla bunlar vasıtasıyla meydana getirdiği fiillerin hangisinin insana ait olduğunu araştırmaya sevk etmiştir.² Bunun sonucunda da hakkında uzun kelâmî tartışmalar yapılan *tevlîd nazariyesi* ortaya çıkmıştır. Fiilleri mübâşir (doğrudan) ve mütevellid (dolaylı) şeklinde iki kısma ayıran Mu'tezile'ye göre mübâşir fiil insanın kudret sahası içinde bulunup herhangi bir vasıtaya bağlı olmaksızın kendisi tarafından başlatılan, mütevellid fiil ise bir ya da daha fazla vasıtayla gerçekleştirilen eylemi ifade etmektedir.³

Mutezile kelâmcılarının tevlid teorisini savunmaları iki önemli nedene dayanmaktadır. Birincisi insanın kendi dışında meydana getirdiği fiillerin mahiyeti ve sınırlarını ortaya koymak, diğeri ise ahlaki sorumluluk açısından insanın bu tür fiillerle olan ilişkisini açıklamaktır. Zira her iki konu da Mutezile'nin adalet ilkesi açısından oldukça önemlidir. Tevhid ve adalet açısından insanın fiilleri ile olan sebep-sonuç ilişkisini aklî ve ahlakî zemine oturtma çabası konunun özünü oluşturmaktadır. Zira dış dünyada gerçekleşen olaylar arasında zorunlu bir sebep-sonuç ilişkisi görülmektedir. Bu açıdan insan fiili ve tabiat arasında nedensellik ilişkisi kurmayı sağlayan bu teorisinin amacı, fâil ve fiili arasındaki özgürlük ve sorumluluğu temellendirme gayesine yöneliktir.

Konuyla ilgili tartışmalar bağlamında kelâm geleneğinde şu tür soruların cevabının araştırıldığı görülmektedir: İşleyişinden insanın sorumlu olduğu fiil doğrudan meydana getirdiği fiil midir, yoksa fiili işlediğinde ortaya çıkan başka fiillerden de sorumlu mudur? İnsan sahip olduğu irade ve kudretle kendi dışında bir fiil meydana getirebilir mi? İnsanın fiilinden kaynaklanan ikinci fiillerin ortaya çıkmasında insanın kendisinden başka etkenler de söz konusu mudur?

Bu açıdan çalışmada öncelikle tevlîd kavramının tanımı ve anlam alanı ortaya konularak dolaylı fiillerin fâili hakkındaki tartışmalar ele alınacak, daha sonra ise Ehl-i sünnetin tevlîd konusuna getirdiği eleştiriler üzerinde durulacaktır. Konu, kelâmî tartışma geleneğinin ağırlıklı kısmını oluşturan Mu'tezile ve Ehl-i sünnet arasındaki fikir mücadelesi bağlamında

¹ Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, nşr. Fethullah Huleyf (İstanbul: 1979), 228; Ebû'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Kitâbü'l-Luma' fi'r-reddi alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bid'a* (Mısır: 1954), 47.

² Kasım Turhan, *Bir Ahlak Problemi Olarak Kelâm ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri* (İstanbul: MÜİFV Yayınları, 1996), 50-51.

³ Osman Demir, "Tevlîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/38; Ahmet Mekin Kandemir, *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 206.

ana hatlarıyla ele alınacaktır. Çalışmanın ana gayesi, özgürlük ve ahlâkî sorumluluğun bir gereği olarak dolaylı fiillerin insana aidiyet sınırlarının nasıl çizildiği ve anlaşıldığının ortaya konulmasıdır.

Konuyla ilgili olarak doktora düzeyinde olmasa da yüksek lisans ve makale düzeyinde bazı çalışmalar mevcuttur. Ulvi Murat Kılavuz, yüksek lisans tezinde tevlîd fikrinin doğuşunu hazırlayan etkenleri ortaya koyarak kelamda tevlîd anlayışlarını incelemiştir.⁴ Hilmi Karaağaç da tez çalışmasında, tevlîdin zeminini oluşturan temel kavramları irdeleyerek tevlîd ve sorumluluk ilişkisini farklı açılardan ele almıştır.⁵ Osman Demir makalesinde tevlîd düşüncesini determinizm ve vesilecilik açısından ele alarak bu iki kavram çerçevesinde Mu'tezile ve Ehl-i sünnet arasında bir karşılaştırma yapmaktadır.⁶ Ayrıca bu şahıs DİA Tevlid maddesinde konuyu özetlemiş, Kelam'da Nedensellik adlı kitabında da bir bölüm altında nedensellik açısından incelemiştir.⁷ Vecihi Sönmez ise çalışmasında mütevellid fiiller ile mübâşir fiiller arasındaki farkı ortaya koymaktadır.⁸ Söz konusu çalışmalar alana farklı yönlerden önemli katkılar sağlamaktadır.

1. Tevlîd Kavramı ve Anlam Çerçevesi

Kelâm kaynaklarında insanın fiilleri mübâşir (doğrudan) ve mütevellid (dolaylı) olmak üzere iki kısımda incelenmiştir. Mübâşir fiiller efâl-i ibâd başlığı altında incelenirken mütevellid fiiller ise tevlîd başlığı altında ele alınmıştır.⁹

Tevlîd sözlükte; doğurma, meydana getirme, sebep olma gibi anlamlara gelir.¹⁰ Terim olarak anlamı ise bir fiilin başka bir fiil vasıtasıyla fâilden meydana gelmesidir. Örneğin; elin hareketiyle anahtarın dönmesi, okun atılışıyla yaralama veya ölümün ortaya çıkması, vurma sonucunda acının oluşması gibi.¹¹ Bunun gibi bir fiilden kaynaklanarak meydana gelen ikincil fiillere mütevellid fiil denilmektedir.

Tevlîd ve tevellüd kavramları aynı anlamda kullanılmasına rağmen aralarında bazı farklılıklar mevcuttur. Tevlîd, bir fiil vasıtasıyla fâilden dolaylı olarak ortaya çıkan ikinci fiiller manasına gelirken, tevellüd kendiliğinden oluşan/doğan fiiller için kullanılmaktadır. Yazın durgun suda meydana gelen anasız ve babasız canlılar buna örnek verilebilir.¹² Ancak kelâmcılar hem tevlîd, hem de tevellüd kavramlarını eş anlamlı kullanarak fâilin ilk fiili vasıtasıyla ortaya çıkan ikinci fiilleri kastetmişlerdir.¹³ O halde tevlîd veya tevellüd, bir fiilin herhangi bir yan ürünü olan ikinci eseridir. Örneğin; bir taşı fırlatırken asıl fiil taş elden çıkınca sona erer, ancak taşın elden çıktıktan sonra izlediği seyir ise asıl fiil aracılığıyla ortaya çıkan *mütevellid*

⁴ Ulvi Murat Kılavuz, *İslam Düşüncesinde Dolaylı Fiil ve Davranışlar (Tevlid-Tevellüd)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001).

⁵ Hilmi Karaağaç, *İslam Kelamında Tevlid Nazariyesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001).

⁶ Osman Demir, "Determinizm ve Okasyonizm Arasında: Mu'tezile'de Tevlid Düşüncesi ve Ehl-i Sünnet'in Eleştirisi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36:1 (2009): 63-82.

⁷ Demir, *Kelamda Nedensellik-İlk Dönem Kelamcılarında Tabiat ve İnsan* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015).

⁸ Vecihi Sönmez, "Mu'tezilî Düşüncede Mütevellid (Dolaylı) Fiiller ile Mübâşir (Doğrudan) Fiiller Arasındaki Fark", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 28 (2015): 95-122.

⁹ Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid/Kelam İlmi ve İslam Akâidi*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 1980), 221; Mustafa Said Yazıcıoğlu, "Fiil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/62.

¹⁰ Ebü'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed İbn Manzûr, "v-l-d", *Lisânü'l-Arab*, nşr. Abdullah Ali el-Kebîr (Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.), 6/4915; Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (Ankara: Birlik Yayınları, 1982), 978.

¹¹ Seyyid Şerif el-Cürçânî, "tevlîd", *Ta'rifât* (Mısır: 1283), 47; a.mlf., *Şerhu'l-Mevâkıf* (Bulak: Matbaatu'l-Âmire, 1266), 520.

¹² Cürçânî, "tevellüd", *Ta'rifât*, 47; ayrıca bk. Osman Demir, "Tevellüd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/4-5.

¹³ Şerafeddin Gölçük, *Bâkılânî ve İnsanın Fiilleri* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 155.

1118 | Mucteba Altındaş. Özgürlük ve Sorumluluğun Sınırları Açısından Kelâm'da Tevlîd...

dediğimiz ikinci fiildir. Yine aynı şekilde herhangi bir yiyeceği yemek ilk fiil, yiyeceğin tadı ve yemekten sonra vücutta meydana gelen tokluk hissi ikinci fiildir.¹⁴

Bir kimse tarafından atılarak başka birine isabet eden ve ölümüne sebep olan taşın atılması, irade sahibi fâilden meydana gelmesi açısından vasıtasız fiil, taşın hedefe varması ve meydana gelen ölüm ise vasıtayla bağlantılı fiildir. Buna göre taşın hareketiyle sonuç doğurması tevlîd ya da tevellüd, bu fiilin sonucu da mütevellid fiil olmaktadır. Mübâşir fiil ise, tevlîde sebep olması nedeniyle müvellid, sebep ve fâil olarak da isimlendirilir. Bu açıdan kelâmî literatürde fiilin sebebe bağlı olarak doğurduğu tüm sonuçlara *mütevellidât* adı verilmektedir.¹⁵ Mübâşir ile mütevellid arasındaki ilişki, fâil nedensellik ilişkisidir. İnsandan doğan mübâşir fiil illet, mütevellid fiil ise mâlûldür. Birinci fiile doğrudan işlenen fiil anlamında mübâşir fiil, ikinciyse ise bu fiilin sebep olması sonucu meydana gelen fiil anlamında mütevellid fiil denilmektedir.¹⁶

Mütevellid fiilleri ilk defa gündeme getirenin Bısr b. Mu'temir (öl. 210/825) olduğu¹⁷ söylenmekle birlikte Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (öl. 235/849) tarafından da ilk olarak ortaya atıldığı iddia edilmektedir.¹⁸ Ortaya atılan bu tevellüd düşüncesi, Mu'tezile tarafından genel olarak kabul görmüştür. Ancak Mu'tezilî alimler, mütevellid fiillerin tanımı konusunda farklı görüşler ileri sürerek birliktelik sağlayamamışlardır. Bazılarına göre mütevellid fiil; benden kaynaklanan bir sebeple oluşan ve benim dışımda bir şeye hulûl eden fiildir. Bir kısmına göre sebebini benim ortaya çıkardığım, bırakma imkânım olmayan, kendimde ve başkasında yaptığım fiildir, şeklinde anlaşılırken bazıları da benim irade ettiğim şeyi takip eden üçüncü fiildir şeklinde tarif etmişlerdir.¹⁹ Ancak bazı istisnalar hariç tutulursa Mu'tezile'ye göre bütün tanımların ortak noktasında irade ilk fiil olup irade edilen ikinci fiil, mütevellid fiil ise üçüncü fiil olmaktadır.

El-İskâfî (öl. 240/854) ise tevellüdü farklı bir şekilde tanımlamıştır. Ona göre mütevellid fiil; irade ve kasd olmaksızın hata üzere meydana gelen fiildir. Bir amaç ile meydana gelen ve devam etmek için bir gaye ve iradeye ihtiyacı olan fiil ona göre mütevellid fiil olmayıp bu tür fiiller mübâşir (doğrudan) fiildir.²⁰ El-İskâfî bu tanımla Mu'tezile'nin bir fiil vasıtasıyla ortaya çıkan ikinci fiiller olarak tanımladığı mütevellid fiilleri kabul etmemiştir. Ona göre mütevellid fiiller insandan iradesiz olarak ortaya çıkmakta, insanın bilerek ve iradeli olarak yaptığı bütün davranışlar ise mübâşir fiil olmaktadır.

2. Mu'tezile'nin Tevlîd Anlayışı

Mu'tezile'de insanın ahlâkî sorumluluğunu izah için ortaya atılan tevlîd teorisi, tabiat felsefesiyle yakından ilgilidir. Çünkü insan tarafından başlatılan fiil, sonuçlarını tabiat alanı içerisinde meydana getirmektedir. Bu nedenle insan fiilleri ve tabiat arasındaki ilişkiyi de kapsayan konu, günümüzde irade hürriyeti ve sorumluluk kavramları etrafında felsefe, hukuk ve psikoloji gibi alanları da yakından ilgilendirmektedir.

¹⁴ Arthur Stanley Tritton, *İslam Kelamı*, çev. Mehmet Dağ (Ankara: A.Ü. Basımevi, 1983), 70.

¹⁵ Demir, *Tevlîd*, 38; a.mlf., "Determinizm ve Okasyonizm Arasında: Mu'tezile'de Tevlîd Düşüncesi ve Ehl-i Sünnet'in Eleştirisi", 66.

¹⁶ Vecihi Sönmez, "Mu'tezilî Düşüncede Mütevellid (Dolaylı) Fiiller ile Mübâşir (Doğrudan) Fiiller Arasındaki Fark", 119.

¹⁷ Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (Mısır: 1910), 1/93.

¹⁸ Mustafa Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî* (İstanbul: MÜİFV Yayınları, 1997), 184.

¹⁹ Ebü'l Hasen Alî b. İsmâil el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn* (Kahire: 1969), 393; Turhan, *Kelam ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*, 51.

²⁰ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 393.

İnsanı gerçek anlamda fiilin yaratıcısı olarak kabul eden Mu'tezile, fâil ve hâlik sıfatlarını²¹ aynı anlamda kullanarak insanda fiilden önce iradenin varlığını tanımıştır.²² Buna göre hür bir iradeye sahip olan insan, fiillerini tamamen kendi iradesine göre yaratmaktadır. Zira irade sahibi olan insan, fiillerini yapma gücü ve kudretine sahiptir. Aksi halde insanı aciz olarak kabul etmek gerekecektir ki aciz bir varlıktan fiil meydana gelmesi aklen mümkün değildir. O halde insanın yapıp etmelerinde fiile ilişkin bir gücü ve kudreti vardır.²³

Mu'tezile kelâmcıları, fiile ilişkin bir güç olan istitâatin, sıfat özelliği taşıyıp taşımadığı, beden sîhhati olup olmayacağı gibi hususlarda ihtilaf etmelerine rağmen geneli istitâatin fiilden önce olduğunu kabul etmişlerdir.²⁴ Sürekli ve araz olan kudret, fiilden önce insanda mevcut olup fiilin ortaya çıkmasıyla yok olmaz. İnsan herhangi bir eylemde bulunacağı zaman kendisinde önceden bulunan ve sürekli olan bu güçle istediği eylemi yapabilir.²⁵ Fiille bağlantılı olmayan bu kudret sayesinde iki zıt fiili veya diğer alternatifleri yapabilmektedir. Adalet ilkesi gereği insan, yaptığı fiillerin fâili olduğu için kendine ait fiilin yaratıcısıdır ve tasarruflarında muhtardır.²⁶ Fiiller insandan sudûr ettiğine göre insan iyi ve kötü fiillerinin kâdiri durumundadır. Bu açıdan kötü fiillerinin Allah'a nisbet edilmesi doğru olmaz. Zira bu fiillerin yaratıcısı Allah olsaydı o takdirde zalim olurdu ki Allah her türlü kötülükten münezzehtir.²⁷

İlahi adalet ve hikmetin öne çıkarılıp irade ve kudretin onlara tabi kılınmış olduğu görülen bu Mu'tezilî tevhid anlayışı insanın kendi fiilin fâili olması sonucunu doğurmuştur. İnsan fiillerinden dolayı övgü ve yergiye müstehak olur, çirkin ve kötü fiillerinden dolayı ceza görür. İnsanın kendisine ait olmayan davranışlardan dolayı ceza görmesi çirkin bir durumdur. Âdil olan Yüce Yaratıcı kötü bir şey yapmayacağına göre bu fiillerin insan tarafından meydana getirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle sonuna kadar irade ve fiilde özgürlüğü savunan Mu'tezile, mütevellid fiilleri de tamamen insana atfetmiştir. Bu açıdan tevli'd fikri, özgürlük adına her türlü fiili insana mal etme çabasının bir göstergesidir.

Kişinin kendi irade ve kudretiyle gerçekleştirdiği mübâşir fiillerin sorumluluğunu tamamen insana yükleyen Mu'tezile, tevli'd sonucu ortaya çıkan fiillerin kime nisbet edileceği ve hangi fiilleri kapsadığı gibi konularda farklı görüşler ortaya atmıştır. Mütevellidin fâili konusunda ortaya atılan görüşleri başlıca beş grupta ele almak mümkündür: a. Mütevellidin fâili insandır, b. Mütevellidin fâili Allah'tır, c. Mütevellidin fâili cisimdir, d. Mütevellidin fâili yoktur, e. Mütevellidin fâili hem Allah hem de insandır.²⁸ Bununla birlikte mütevellid fiilin sebebi olan iradenin dışındaki bütün fiillerin mütevellid olabileceğini kabul eden Mu'tezile, iradenin asla mütevellid olamayacağına hemfikirdir.²⁹ Zira fiili başlatıcı temel sebep olduğu için sadece iradeyi mübâşir fiil olarak kabul etmişlerdir.

Tevli'd fikrini ilk defa ortaya atan Bîşr b. Mu'temir'e göre bizim fiillerimiz sonucu oluşan her çeşit fiil yine bizim kendi fiilimiz olmaktadır. Bu düşüncesini şöyle ifade etmektedir: "Vurma esnasında oluşan acı, bir şey yenildiğinde ortaya çıkan lezzet, ölüm anında ruhun çıkması, atıldığında bir taşın veya okun atılan yöne gitmesi, gözlerimizi açtığımız zaman oluşan

²¹ İlk dönem Mu'tezile düşünürleri insanı hâlik olarak nitelendirmek kaçınılmazdır. Bunun sebebinin Ehl-i sünnet tarafından gelebilecek eleştirilerden çekinmeleri olduğu söylenebilir. Turhan, *Kelam ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*, 47.

²² Ebü'l-Hasen Kâdî Abdülcebbar el-Hemedânî, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdulkerim Osman (Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, 1988), 431; İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam* (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 83.

²³ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 390.

²⁴ Nureddin es-Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn/Mâturîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: DİB Yayınları, 1995), 62-63.

²⁵ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 221 vd.

²⁶ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 324; a.mlf., *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl: el-Mahlûk*. thk. Tevfik et-Tavîl – Sâid Zâ'id (Kahire: Dârü'l-Misriyye li't-te'lif ve't-terceme, ts.), 8/149-150.

²⁷ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 357.

²⁸ Ebü Muhammed Ali b. Ahmed İbn-i Hazm, *Kitâbü'l-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal* (Mısır: 1320), 4/192.

²⁹ Turhan, *Kelam ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*, 52.

1120 | Mücteba Altındaş, Özgürlük ve Sorumluluğun Sınırları Açısından Kelâm'da Tevlîd...

idrak gibi fiillerimizden tevellüd eden şeylerin hepsi, bizden kaynaklanan sebeplerden meydana gelen bizim fiillerimizdir. Aynı şekilde düşünme sırasında elin veya ayağın kırılması, tedaviyle bunların iyileşmesi gibi fiiller sebebini meydana getiren kimsenin fiilidir. Yine bütün duyarların idraki insanın fiilidir.³⁰ Buna göre insan bu fiilleri bir nedene bağlı olarak yapmaktadır. Zira nedenin fâili insan olduğu için sebepler sonucu meydana gelen fiillerin doğrudan fâili/etkeni değil de sebeplerin fâilidir. Bunlar ancak insandan ortaya çıkan veya insanın ihdas ettiği sebeplerle meydana gelmektedir.³¹

O halde mütevellid fiillerde insanın irade ve kudreti etkili olduğu için bu fiiller tamamen insana aittir. Bîşr, tevellüd konusundaki görüşlerini daha da ileri götürerek insanın nefsinde ihdas ettiği bir sebeple başkasında fiil işleyeceği gibi kendi nefsinde de mütevellid ve gayri mütevellid fiiller işleyebileceğini savunmuştur. Buna göre renk, tat, elem, lezzet, sıhhat, şehvet, sıcaklık, soğukluk, yaşlılık ve kuruluk gibi bütün duyu idraklerinin fâili ve yaratıcısı, onlara sebep olan şeyin fâili olmasından dolayı insandır.³² Bu durumda Bîşr, insanın davranışının sonucu ortaya çıkan bütün fiillerde tek fâil olarak o fiilin kaynağını görmektedir. Onun dolaylı fiillere ilişkin bu görüşleri genel anlamda Mu'tezile kelâmcıları tarafından kabul edilmiştir. Ancak renk, tat, lezzet, acı gibi duyu idrakleri insanın kendisinden kaynaklandığı için yine sorumlusu insandır şeklindeki anlayışın pek kabul edilmediği görülmektedir.

Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf, mütevellid fiillere daha temkinli yaklaşarak bu görüşüyle Bîşr'den farklı düşünmektedir. Ona göre insanın fiilinden tevellüd eden her şey, bu fiilin keyfiyetini bilmesi durumunda insana aittir. Bu durumda lezzet ve tatlar, renkler, kokular, korkaklık-yığıtlık, açlık-tokluk, idrak ve bilgi türünden şeylerin keyfiyetini insan bilemeyeceği için bunlar insanın fiilinden tevellüd etmez. Bunlar insanın fiili olmayıp Allah'ın fiilleridir.³³ O halde Ebü'l Hüzeyl, mütevellid fiilleri insanın keyfiyetini bildiği fiiller ve keyfiyetini bilmediği fiiller olarak ikiye ayırmaktadır. Bu ayırımın bir sonucu olarak insanın keyfiyetini bildiği fiillerin yaratıcısı olduğunu söylerken mahiyetini anlayamayacağı fiilleri de Allah'a izafe etmektedir. Bu görüşüyle Ebü'l-Hüzeyl, Bîşr el-Mu'temir'in düşüncesinden ayrılmaktadır. Zira Bîşr, keyfiyetinin bilinip bilinmemesine bakmaksızın fiilden meydana gelen her türlü fiili yine insana nisbet etmektedir.

Ebü'l-Hüzeyl'e göre, bir kişinin okla öldürülmesi halinde okçunun, okun yaydan çıkışı ile o kişiye isabet edişi arasında ölmesi durumunda, oku atanın hayattayken ihdâs ettiği bir sebeple meydana geldiği için öldürme fiili oku atana aittir.³⁴ Aralarındaki görüş farklılığına rağmen Bîşr ve Ebü'l-Hüzeyl, irade noktasında insanın tamamen özgür olduğunu ve bu iradeyle birçok fiilin sebebi olarak fiiller ortaya koyabileceğini savunmaktadır. Buna göre irade sebep, fiil sonuç olmak üzere irade ile fiil arasında nedensellik ilkesi ortaya çıkmaktadır. Ancak bu neden-sonuç ilişkisi zorunlu bir ilişki olmayıp birlikte olmaktan ibarettir. Çünkü sebebin gerektirdiği sonuç sebepten ayrılabilir, yani onunla eşzamanlı değildir. Sonucun ortaya çıkması için nedenin önce bulunması kaçınılmaz olsa da neden var olunca sonucun ortaya çıkmaması da mümkündür.³⁵

Mu'tezile anlayışında mütevellid fiiller, mübâşir fiillerin zorunlu sonuçları değildir. Mübâşir fiil, mütevellid fiilin ortaya çıkmasında bir vasıta ve sebeptir. Bu nedenle mübâşir fiillerle meydana gelen etki ve sonuç vasıtalara nisbet edilemez. Çünkü Mu'tezile düşüncesine göre etki ve sonuç ancak kudret sahibi tarafından ortaya çıkarılabilir. Kudretli olan da ya ezeli

³⁰ Kâdî Abdülcebbar, *Kitâbü't-Tevlîd min kitâbi'l-Muğnî (Nedensellik Kitabı)*, Metin-çeviri: Osman Demir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 18; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 386; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/93.

³¹ Turhan, *Kelâm ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*, 53.

³² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 386; Ebû Mansûr Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak* (Mısır: Dârü'l-Maârif, 1910), 143; a.mlf., *Usûlü'd-dîn* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928), 138.

³³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 387; Kâdî Abdülcebbar, *Kitâbü't-Tevlîd*, 18.

³⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 387.

³⁵ Kâdî Abdülcebbar, *Kitâbü't-Tevlîd*, 67-68; Muhammed Abid Câbirî, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, çev. Burhan Koroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli (İstanbul: 2000), 260-263.

kudret sahibi olan Allah'tır ya da fiillerine hâdis bir kudretle kâdir olan insandır.³⁶ Bu açıdan mütevellid fiil, insanın kendi içinde işlediği iradeli fiiline sınıksıya bağlı olup insanın hür fiili olmasaydı bu vasitalardan hiç biriyle meydana gelmesi mümkün olmazdı. O halde insanın iç dünyasındaki kendi fiili olmadan hiçbir mütevellid fiil meydana gelemez insanın kendi içinde işlediği bir fiilden sorumlu olduğu gibi ondan doğan fiilinden de sorumlu olması gerekir.³⁷

Kâdî Abdülcebbar (öl. 415/1025) da mütevellid fiillerin sebebini fâile izafe etmiş ve mütevellid sebeplerinden dolayı ortaya çıkışını hükmen zorunlu görmemiştir. Sebep fâile izafe edilince müsebbeb de izafe edilir diyerek meydana gelen hadiselerin fâile bağlanması gerektiğini vurgulamaktadır.³⁸ Ona göre tevlide bağlı fiillerdeki sebep-sonuç ilişkisi illet-mâlul ilişkisi gibi değildir. Sebebin bir fiili ortaya çıkarması illetin mâlulü gerektirmesi gibi olmayıp fâilin kudret alanında bulunan bir sonucun meydana gelmesine vasıttır.³⁹ Bu durumda insan iradesiyle ilk fiili seçmekte ve ikinci fiilin meydana gelmesinde bu irade sebep rolü oynamaktadır. Engelleri kaldırıp onu yapması ile fâil arasındaki gerekli ilişkiden doğan fiillere fâilin etkisi, zorunlu bir etkidir. Bununla birlikte iradenin fiillere önceliği, fiilin gerçekleşmesi için yeterli değildir. Aksine iradenin fiilin başlangıcına bitişik olması gerekmektedir. Buna göre kastedenin fiilinden dolayı kastedilen de yine onun fiilidir.⁴⁰

Atma fiilini gerçekleştirdikten sonra atan kişinin ölmesi durumunda ortaya çıkan yaralama ve öldürme fiilinin fâilinin kim olacağı şeklindeki soruyla tevlihd fikrine yöneltilen itirazı Kâdî Abdülcebbar⁴¹ fâil-fiil ilişkisindeki irade-kudret unsuru açısından cevaplamaktadır. Ona göre fâil olmanın anlamı, kudret dâhilinde bulunan şeyi meydana getirmekten ibarettir.⁴² Fâilin meydana getirdiği fiil, fâilden kaynaklanan sebebe uygun olarak meydana geldiğine göre hayat sahibiyken olduğu gibi ölmesi durumunda da fiil o kişiye izafe edilir. Zira okun veya taşın atılması ile aradan belli bir zaman geçtiği halde hedefe isabet etmesi durumunda olduğu gibi sebepler birbirini doğurmakta ve *i'timâd* (doğal eğilim) vasıtasıyla bu fiili bizim yaptığımızı göstermektedir.⁴³

İnsanın öldükten sonra tevlihd yoluyla ortaya çıkan fiilinden dolayı övgü ve yergiye, mükafat ve cezaya hak kazanması nasıl mümkün olur, şeklindeki itirazı ise şöyle cevaplandırmaktadır: “İnsanın mütevellid fiil nedeniyle övgü ve yergiye, mükafat ve cezaya hak kazanması imkansız değildir. Zira sonucunu bilerek mübâşir fiili işlemesi durumunda hak edeceği her türlü sonuç, mütevellid fiil için de geçerlidir. Bu konuda doğrudan fiil ile dolaylı fiili birbirinden ayırmak doğru değildir. Gaflet halinde bulunan bir kişinin işlediği fiil sebebiyle övgü

³⁶ Muhammed Abid Câbirî, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, 261.

³⁷ Harry Austryn Wolfson, *The Philosophy of the Kalam* (London: Harvard University Press, 1976), 655; ayrıca bk. Turhan, *Kalam ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*, 59.

³⁸ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 390.

³⁹ Kâdî bu konuda sebep ile illet arasında bir ayırım yapmaktadır. Ona göre sebebin sonucunu ortaya çıkarması illetin malulü gerektirmesi gibi değildir. Çünkü illet sonucunu zatından dolayı zorunlu kılar. Ancak bu durum sebep için söz konusu değildir. Sebep, failin sahasında bulunan bir sonucun ortaya çıkmasında vasıttır. Yani illet-malul ilişkisinde olduğu gibi sebep sonucunu zati gereği zorunlu kılmaz. Zira fiilin gerçekleşmesi için engeller çıktığında veya ortam fiile uygun olmadığında sebep olduğu halde sonuç olmayabilir. Kâdî Abdülcebbar, *Kitâbü't-Tevlihd*, 67 vd., 180-182.

⁴⁰ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhît bi't-teklîf* (Kahire: Dâru'l-Mısriyye), 298.

⁴¹ Kâdî Abdülcebbar, konuyla ilgili tartışmalara diğer eserlerinde de yer vermesine rağmen 9. cildini tamamen tevlihd konusuna ayırdığı *el-Muğnî fi evvâbi't-tevhîd ve'l-âdl* adlı eseri, bu konuyu en geniş şekilde ele alan kaynak olma özelliğine sahip olmuştur. Bu eserin söz konusu cildi Osman Demir tarafından “Nedensellik Kitabı” ismiyle 2015 yılında Türkçe'ye çevrilmiştir.

⁴² Tabiat teorisini reddeden Kâdî Abdülcebbar, mütevellid fiilleri i'timâd (doğal eğilim) kavramı ile açıklamaktadır. Ona göre kudret mahallini aşan her fiil sadece i'timâd yoluyla meydana gelir. Ateş ile odunun teması sonucu yanmanın sebebi, suyun aşağı doğru akması, taşın yükselmesi gibi olayları doğuran şey i'timâd'dır. O, bu düşüncesini ayrıntılı bir şekilde tartışmaktadır. bk. Kâdî Abdülcebbar, *Kitâbü't-Tevlihd*, 37 vd., 184-186.

⁴³ Kâdî Abdülcebbar, *Kitâbü't-Tevlihd*, 71-72.

1122 | Mücteba Altındaş. Özgürlük ve Sorumluluğun Sınırları Açısından Kelâm'da Tevlîd...

ve yergiyi hak etmemesinin sebebi gaflet durumundayken fiilden kaçınmasının mümkün olmamasıdır. Ancak mütevellid fiilde ise durum böyle değildir. Çünkü insanın, bir fiilin başkasından tevellüd edeceğini bilmesi halinde sebebi işlemek suretiyle fiilden kaçınması mümkündür.⁴⁴ Bu nedenle insan, sebeplere bağlı olarak mütevellid fiilden kaçınması mümkün olduğu için övgü ya da yergiyi hak etmektedir.

Kâdî Abdülcebbâr bu tür fiilleri ona sebep olan insana nisbet ederek sorumluluğun da ona ait olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir: "Eğer bir insan kendisinden sonra uyulacak kötü bir çığır açarsa, buna uyanın da hür olması dolayısıyla bu kötü çığıra uyma fiilinden dolayı değil, kendi fiili olduğu için o da cezayı hak eder. Zira bu fiil, bir yönden başkasının fiili olup günah da büyütülmüş olur."⁴⁵ Bu nedenle kendisi canlı iken yöneldiği bu fiil öldükten sonra ortaya çıksa bile sebebi kendisidir. Fiil, sebebin o kimse olması dolayısıyla bunu seçmesi ve ortaya çıkarması nedeniyle gerçekte ölüye ait olur. Bunu yapmamış olsaydı, o fiilin de ortaya çıkması mümkün olmazdı.⁴⁶ Böylece Kâdî'ye göre fâil, doğrudan yaptığı fiille hak ettiği bütün sonuçları tevlîd yoluyla da hak etmektedir.

Sebeple sonuç arasındaki böyle bir ilişkiyi kabul etmesine rağmen Salih el-Kubbe görüşlerinde farklılaşmaktadır. Sebeple sonuç arasında zorunlu bir ilişki olmayıp birliktelik söz konusudur. Ona göre her fiil için gerekli olan kudret, fiilden önce yaratılır ve fiil meydana gelince yok olur. Bu durumda her fiil için ayrı ayrı kudretler yaratılmakta, fiil bitince de başka fiiller için başka kudretler yaratılmaktadır.⁴⁷ Bu düşüncenin doğal bir sonucu olarak Salih el-Kubbe, tevlidi determinizm olarak yorumlayan bazı Mu'tezilî düşünürlerle karşı çıkarak katı bir nedenselliği tamamen reddetmiştir. Taşın atıldığı zaman gitmesi, onu atanın fiili olmayıp Allah'ın fiilidir. Havaya atılan bir taş için Allah düşme fiili yerine sükûnu yaratıp taş havada bin yıl bile dursa, düşme fiili yaratılmadıkça düşmez. Yine bunun gibi ateş, insanı yakar ve insan bundan acı duymayabilir, hatta Allah'ın o kişi için lezzet yaratıp yanmaktan lezzet alması bile mümkündür.⁴⁸ Bu görüşüyle Salih'in, determinist bakış açısından uzaklaşarak daha sonra Eş'arîler tarafından savunulan fikrin bir benzerini benimsediği söylenebilir.

İbrahim en-Nazzâm'a (öl. 231/845) göre ise, insanın fiilleri tek cinstir ve hepsi harekettir. İnsanın hareketten başka bir fiili yoktur. Bütün hareketler de arazdır ve hareketten başka araz yoktur.⁴⁹ Bu durumda renkler, tatlar, kokular, sıcaklık-soğukluk, ses ve elem gibi şeyler birer araz olmayıp latif bir cisimdir ve insanın yaratması mümkün olmadığı için insan fiili değildir. Onun için insanın dışında başka varlıklarda meydana gelen şey, onu öyle yaratmış olmasının bir gereği olarak Allah'ın fiilidir. Dolayısıyla bütün mütevellid fiiller tabiatı gereği Allah tarafından meydana gelirler. Örneğin taş atılırsa ileriye gider, yukarı atılıncaya yükselir. Çünkü Allah taşta böyle bir tabiat vermiştir ve taş bir kimse tarafından atıldığında bu tabiatı gereği ileriye doğru gitme özelliğine sahiptir.⁵⁰

Bu durumda mütevellid fiiller, onlara verilmiş olan tabiatın gereği ortaya çıkmakta olup aslında hepsi Allah'a ait fiillerdir. İnsanın dışında başkasında meydana gelen cisim ve hareketler insanın bu fiili vasıtasıyla ortaya çıksa bile bunlar yaratılış gereği Allah'ın fiilleridir. Nazzâm'a göre insan ancak kendi üzerinde fiil yapabildiği için bunun dışında kalan fiillere insanın herhangi bir müdahalesi yoktur. Çünkü insan cisimleri meydana getiremez. Nazzâmın tabiat⁵¹ (hilkat) olarak isimlendirdiği bu düşünceye göre bütün iradi fiiller insandan çıktıktan

⁴⁴ Kâdî Abdülcebbâr, *Kitâbü't-Tevlîd*, 90-92.

⁴⁵ Kâdî Abdülcebbâr, *e'l-Muğnî*, 12/474.

⁴⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *e'l-Muğnî*, 12/467.

⁴⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 390.

⁴⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *Kitâbü't-Tevlîd*, 19; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 390-391; William Montgomery Watt, *İslam'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, çev. Arif AYTEKİN (İstanbul: 1996), 102-103.

⁴⁹ Şehristânî, *e'l-Milel ve'n-nihal*, 1/79.

⁵⁰ Kâdî Abdülcebbâr, *Kitâbü't-Tevlîd*, 18; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 389; Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 139.

⁵¹ Terim olarak tabiat, bir varlığı belirleyen özelliklerin tamamı, doğuştan sahip olunan aslî yapı ve fitrat anlamına gelir. Genelde kelâmcular, varlıktaki sebep-sonuç ilişkisini Allah'ın mutlak kudretine aykırı bularak sabit tabiatlar ve tabiat kanunlarının zorunluluğu fikrini reddetmişlerdir. Şaban Ali Düzgün, "Tabiat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/325-326.

sonra kurallarını Allah'ın belirlediği fiziki bir düzlemde hareket eder ve bu süreç doğa yasalarına bağlıdır.⁵² Dolaylı fiillerin yaratılışı gereği Allah'a ait olduğunu savunmakla o, genel görüşten ayrılmıştır.

Cisimlerdeki tabiat düşüncesine sahip olan bir başka Mu'tezile kelâmcısı ise Muammer'dir (öl. 215/830). Ona göre insan nefisten ibarettir ve nefsin fiili de sadece iradedir. Buna göre ister tevlid yoluyla isterse doğrudan olsun insan için iradenin dışında başka bir fiil yoktur. Hareket ve sükûn gibi fiiller ise beden fiilleridir.⁵³ Mütevellid fiiller ile hareket, sükûn, renk, koku, tat, soğukluk-sıcaklık gibi cisimlere hulûl eden arazlar, tabiatı gereği hulûl ettikleri cismin fiilleridir.⁵⁴ Zira Allah cisimlerin dışında başka bir şey yaratmamıştır. Muammer'e göre arazları Allah yaratmaz, arazlar cisimlerin yaratmalarıdır. Cisimlerin arazlarını yaratmaları ise yakmayı ihdâs eden ateş, sıcaklık veren güneş gibi tabiatları gereği veya hareket ve sükûnu ortaya çıkaran canlılar gibi ihtiyarî olmaktadır.⁵⁵ Bu, Allah'ın arazları meydana getirecek gücü en başında cisimlere koyması ve bu aşamadan sonra müdahale etmemesi anlamına gelmektedir.

Nazzâm, Muammer, Câhız ve Ka'bi gibi tabiatçı tevellüd teorisini benimseyen kelimciler, fâilin seçtiği vasıta ile bu vasıtanın doğurduğu sonuç arasında zorunlu bir ilişkinin varlığını kabul etmişlerdir. Buna göre dolaylı fiiller, fâil tarafından başlatılan ilk fiilin uzantısı olmaktadır. Ancak tabiat fikri, Nazzâm ile Muammer'in düşünce sisteminde ortak unsur olmasına rağmen eşyanın tabiatı gereği ortaya çıkan fiilleri Nazzâm doğrudan, Muammer ise dolaylı olarak Allah'a bağlamaktadır. Her iki düşünürü göre de insan kendi nefsinde bir fiil yapabilir. Fakat insanın kendi içinde gerçekleştirdiği bu fiil, bütün fiilleri hareket arazına indirgeyen Nazzâm'a göre sadece hareket olup Muammer'e göre ise bu iradedir.⁵⁶

Tevlid konusunda Dırâr b. Amr (öl. 200/815) ve Hafs el-Ferd (öl. 204/820) de farklı düşünmektedir. Bu âlimlere göre, insanların fiillerinden tevellüd eden bir fiil, istedikleri zaman ondan kaçınma imkânı varsa insanın fiilidir, ancak istedikleri zaman ondan kaçınmaya güçleri yetmeyen fiiller ise insanların fiili değildir. İnsan kendi dışında başkasında fiil yapabilir ve bu fiilden diğer varlıklarda tevellüd eden hareket veya sükûn gibi özellikler insanın kesbi ve Allah'ın yaratmasıyla. Bu durumda dolaylı fiiller hem Allah'a hem de insana ait olmaktadır.⁵⁷

Görülebileceği gibi Dırâr, tevellüd vasıtasıyla insanın kendisi dışında bir fiil yapabileceğini söylerken tevlid nazariyesine kesb kavramını dahil etmiş ve bu şekilde meydana gelen fiilin, onu kesbeden insan ve yaratan Allah olmak üzere iki fâili olduğu sonucuna ulaşmıştır. Zira ona göre tevlid yoluyla insanın fiilinden meydana gelen herhangi bir fiil, ancak insanın irade ve kudreti çerçevesinde olması ve onun dışında bir nedenden dolayı zorunlu olmaması durumunda insanın fiili olmaktadır. Yine aynı şekilde mütevellid fiilde iki fâilin etkili olabileceği fikrini Ebû Mûsâ el-Murdâr (öl. 226/841) da ileri sürmüştür. Ancak Ebû Mûsâ'ya göre sadece mütevellid fiilin iki fâili bulunmaktadır.⁵⁸ Dırâr ise insanın hem kendi içinde hem de başkası üzerinde gerçekleştirdiği fiillerinin iki fâili bulunduğunu söylemektedir.

Sümâme b. Eşres (öl. 213/828), mütevellid fiilleri Allah'a ya da insana nisbet etmenin doğru olmayacağı görüşündedir. Birisinin okla öldürülmesi durumunda okçunun, okun yaydan çıkışı ile adama isabet edişi arasında ölmesi sonucu öldürme fiilinin fâilinin kim olduğu sorunu karşısında bir ikilem içinde kalmıştır. Buradaki öldürme fiili insana nisbet edilirse bir

⁵² Nazzâm'ın tabiat fikri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Demir, *Kelamda Nedensellik*, 165-187.

⁵³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/99.

⁵⁴ Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Kâ'bi el-Belhî, *Kitâbü'l-Makâlât ve meahû uyûnu'l-mesâil ve'l-cevâbât*, thk. Hüseyin Hansu-Râcih Kurdî-Abdulhamîd Kurdî (İstanbul: Kuramer / Amman: Dâru'l-Feth, 2018), 474-475; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 389-390.

⁵⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/99; Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 135.

⁵⁶ Turhan, *Kelam ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*, 55.

⁵⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 392.

⁵⁸ Ebû'l-Hüseyin Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, thk: Albert Nasri Nâdir (Beyrut: 1957), 54; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 152.

1124 | Mücteba Altındaş, Özgürlük ve Sorumluluğun Sınırları Açısından Kelâm'da Tevlîd...

ölüye nisbet edilmiş olacak, Allah'a nisbet edilirse o takdirde O'na çirkin bir şey izafe etmiş olacağız. Böyle bir ikilem içerisinde Sümâme, mütevellid fiillerin, fâili olmayan fiiller olduğunu ileri sürmüştür.⁵⁹ Bu şekilde o, soruna mantıklı bir çözüm getirmeksizin hem insanı hem de Allah'ı mütevellid fiillerin sorumluluğundan kurtarmaya çalışmıştır. Ancak bu düşüncesi nedeniyle hem Ehl-i sünnet hem de Mu'tezile kelâmcıları tarafından şiddetle eleştirilmiştir.

Aynı soruna Ebü'l-Hüseyin el-Hayyât (öl. 300/913), mantıklı bir şekilde yaklaşmaya çalışmaktadır. Ona göre böyle bir fiil, Allah'ın fiili olamaz, çünkü atıcının irade ve fiili sonucunda ortaya çıkmıştır. Okun fiili de olamaz, çünkü cansız varlıklar kudret sahibi değildir. Bu fiilin fâilsiz olması da muhal olduğuna göre bu fiillerin okun atıcısına ait olduğunun kabul edilmesi gerekmektedir.⁶⁰ Buna göre insanın isteyerek gerçekleştirdiği fiilleri vasıtasıyla meydana gelen fiillerin yine ona sebep olan insana izafe edilmesi gerekmektedir.

Ahlâkî sorumluluğun iki ayağından biri olan irade özgürlüğü konusunda Mu'tezile kelâmcıları fikir birliği içerisindedir. Hepsine göre insan, kendi içinde meydana gelen irade ve ihtiyar alanında kesin bir hürriyete sahiptir. İradenin mütevellid fiillerden olmadığı noktasında hepsi ittifak halindedir.⁶¹ Bununla birlikte Mu'tezile, ahlâkî sorumluluğun ikinci ayağı olan kudret konusunda, yani insanın iç dünyasında sahip olduğu irade vasıtasıyla kendi dışında bir fiil işleyip işleyemeyeceği hususunda görüş birliği sağlayamamıştır.

Bişr b. Mu'temir ve Ebü'l-Hüzeyl, aralarındaki bazı farklılıklara rağmen insanın iç dünyasında gerçekleştirdiği irade aracılığıyla dış dünyada fiiller yapabileceğini düşünerek tevellid yoluyla meydana gelen fiillerin fâilinin yine insan olduğunu kabul etmişlerdir. İrade sebep, fiil de sonuç olmak üzere insanın kendi içinde işlediği fiillerle birlikte kendi dışında gerçekleştirdiği fiillerin de sorumluluğunu insana yüklemişlerdir. Bişr, insan fiillerinden kaynaklanan her şeyi insana atfederken Ebü'l-Hüzeyl, sadece insanın mahiyetini bildiği mütevellid fiilleri insana nisbet ederek mahiyeti bilinmeyen fiilleri ise Allah'a atfetmiştir.⁶² Fakat mahiyeti insan tarafından bilinmeyen bu fiiller, insanın sebep olduğu fiiller sonucu ortaya çıktığında sorumluluğun kime ait olacağı sorusu cevap bekleyen bir husustur.

Bişr ve Ebü'l-Hüzeyl'in sahip olduğu düşünceler Mu'tezile'nin özgürlükçü fikir yapısına uygunluk göstermektedir. Buna karşılık mütevellid fiilleri, fiilin üzerinde olduğu cismin bu fiili meydana getiren tabiatının Allah tarafından yaratılmış olması nedeniyle Allah'a veya tabiatı gereği cisme izafe eden görüşler, ilahi adalet ve insan sorumluluğu üzerinde ısrarla duran Mu'tezile düşüncesiyle bağdaşmamaktadır. Salih el-Kubbe gibi düşünürler ise tabiat olayları arasındaki sebep-sonuç ilişkisini reddederek insanın kendi fiillerinin yaratıcısı olması fikrinin doğal bir sonucu olarak irade ile fiiller arasında bulunması gereken sebep-sonuç ilişkisine ters düşen görüşler ortaya koymuşlardır. Sümâme b. Eşres'in ortaya attığı mütevellid fiillerin fâili olmayacağı düşüncesi ise sorunu çözme gayretinden uzak ve tutarsız bir anlayıştır. Hâlbuki insan sorumlu olduğu fiillerinde irade ve kudret sahibi olup gerçekleştirdiği davranışların sonuçlarından da sonuna kadar sorumludur.

İnsanın fiilindeki dolaylı sonuçların ahlaki sorumluluk açısından sınırlarını çizmeyi amaçlayan bu teori, fâil ile seçtiği vasıta arasında zorunlu bir ilişkiye yer vermemektedir. Fii-liyle arasındaki vasıtayı fâil, seçmekte özgürdür. Ancak bu aşamadan sonra tevlîd vasıtasıyla çıkan fiil, zorunlu fiil olmaktadır. Fâilin seçtiği vasıta ile bu vasıtanın doğurduğu sonuç arasında determinist bir bağın varlığı kabul edilmiştir. Böylece Mu'tezile neden-sonuç arasındaki illiyet bağına ve kâinata işleyen kanunlara dikkat çekmiştir. Bununla birlikte Mu'tezile, sebebin varlığıyla beraber sonucun ortaya çıkışını engelleyen bir durumun oluşmasını mümkün görmüş, neden-sonuç arasındaki zorunlu ilişkiyi engellerin kalkması ve mahallin fiile uygun olması gibi koşullara bağlamıştır.⁶³ Tabiatçı nedensellik anlayışını reddeden Basra ekolüne

⁵⁹ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 157; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/105.

⁶⁰ Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 60.

⁶¹ Kâ'bî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 362.

⁶² Karaağaç, *İslam Kelamında Tevlîd Nazariyesi*, 64.

⁶³ Demir, *Tevlîd*, 39.

göre sebep, iradi fiiller ile sonuçları arasındaki teklif bağımlı kuran önemli bir köprüdür. Bu düşünce onları modern dönem vesilecilik (okasyonizm) anlayışından ayırmaktadır.⁶⁴

Görüleceği gibi genel anlamda âlemin cevher ve arazlardan oluştuğunu kabul eden Mu'tezile, varlıklardaki işleyiş âdet, i'timâd, tabiat ve kümûn-zuhur gibi birtakım teorilerle açıklamaktadır. Konu hakkında tek tip bir düşünceye sahip olmamakla birlikte tevlid nazariyesinde yarı-determinizmi kabul eden Mu'tezile kelâmcıları, cisimlerdeki tabiatların varlığını kabul etmişler, sebebi fiilin bir vesilesi olarak görenler ise varlık anlayışını âdet ve i'timâd teorileri çerçevesinde yapmışlardır. İnsan özgürlüğüne yer açmak amacıyla fiillerdeki arazların sürekliliğini kabul ederek iradi fiiller ile tabii fiilleri birbirine bağlamışlar, ilkinin insan iradesi ile diğerinin ise determinizm ilkesine göre gerçekleştiğini kabul etmişlerdir. Böylece varlıktaki işleyiş tarzı ile ahlâkî hükümler arasında bir denge kurmaya çalışarak insan sorumluluğunun sınırlarını çizmeye çalışmışlardır.

3. Tevlid Düşüncesine Yöneltilen Eleştiriler

Mu'tezile'nin ortaya attığı tevlid düşüncesine Mâtürîdî ve Eş'arî kelâmcıları tarafından itirazlar yöneltilmiştir. Bu noktadaki itirazlar Eş'arî ve Mâtürîdî düşüncesinin sahip olduğu insan fiili hakkındaki kanaatlerin doğal bir sonucudur. Zira Ehl-i sünnet, her türlü fiilin doğrudan Allah tarafından yaratıldığını kabul etmektedir. Dolayısıyla fiil konusundaki görüşlerinin bir sonucu olarak bu teoriyi birçok açıdan eleştirmişlerdir.

3.1. Eş'ariyye'nin Tevlid Düşüncesi

Eş'arî'ye (öl. 324/936) göre bütün muhdesât Allah'ın fiili olup O'nun irade ve yaratmasıyla varlık kazanmıştır. Zira Allah'ın dışında yaratıcı, kâsib ve fâil yoktur.⁶⁵ İlahî iradenin hükmünde istediğinin olmaması veya O'nun iradesinden bağımsız olarak başka iradelerin de bulunması imkânsızdır. Bu nedenle insanın ilahi iradeden bağımsız bir iradesi olması düşünülemez. Buna göre insanların bütün fiilleri de Allah tarafından yaratılmaktadır.

Mâtürîdî (öl. 333/944) gibi Eş'arî'ye göre de insanın kudreti fiil ile birlikte sadece o fiil için Allah tarafından yaratılmaktadır. Çünkü Allah'ın kendisinde kudret yaratmadığı bir kimsenin herhangi bir fiili kesbetmesi mümkün değildir.⁶⁶ İnsanın istitâatı fiille beraber olup fiilden sonra yok olmaktadır. Ancak Eş'arî için fiille birlikte yaratılan kudretin insanın yaptığı eylemler üzerinde bir tesiri yoktur. Sadece yakınlaşması söz konusudur. İnsanın kudreti bir fiili meydana getirmek için fiile yaklaştığı zaman daha önce ilahi kudret fiile yönelerek bu fiili insan üzerinde yaratır. Kudret yaratılmadan kişinin herhangi bir şeyi kesbetmesi mümkün değildir. İnsanın fiille olan ilişkisi o fiilin üzerinde gerçekleştiği mahal olmasından dolayıdır ve insan kudretinin fiilde gerçek bir etkisi yoktur.⁶⁷ Fiili ve fiilin iradesi yaratıldığı için insan hem fiilinde hem de iradesinde mecburdur. Eş'arî anlayışta fiilin ihtiyara dayanması, ihtiyarın da bir başka ihtiyara ihtiyaç hissetmemesi fiillerin ihtiyari olarak vasıflanmasına neden olmuştur.⁶⁸

Eş'arî de Ehl-i sünnet'in diğer temsilcileri gibi arazların sürekli olmayacağını düşünerek sürekli bir araz olmayan kudretin ikinci bir başka fiil için devam etmesini mümkün görmemektedir. Her fiil için kudret, ancak fiilin oluşumu anında meydana gelir ve eylemin yapılmasıyla son bulur.⁶⁹ Kudretin fiille birlikte ve o fiil için var olacağı düşüncesi Selefîyye ve bazı Mu'tezile alimleri gibi Eş'arî'yi de zorunlu olarak bir kudretin iki zıt fiile geçerli olmayacağı

⁶⁴ Demir, "Mu'tezile'de Tevlid Düşüncesi ve Ehl-i Sünnet'in Eleştirisi", 79-80.

⁶⁵ Eş'arî, *Kitâbü'l-Luma'*, 72.

⁶⁶ Eş'arî, *Kitâbü'l-Luma'*, 96.

⁶⁷ Eş'arî, *Kitâbü'l-Luma'*, 96-97; Ahmet Saim Kılavuz, *Ana Hatları ile İslam Akâidi ve Kelama Giriş*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1987), 104.

⁶⁸ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, çev. İsa Doğan (İstanbul: Kültür Basın Yayın Birliği, 1989), 78.

⁶⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/155.

1126 | Mücteba Altındaş, Özgürlük ve Sorumluluğun Sınırları Açısından Kelâm'da Tevlid...

fikrine götürmüştür.⁷⁰ Çünkü kudret ancak bir şeyin mahalli üzerinde kudret olmaktadır. Bu da gösteriyor ki fiil veya kesbin olabilmesi sadece kudretin olmasına bağlıdır. Kudret insana hangi davranış için verilmişse sadece onun için geçerlidir. Bundan dolayı bir kudretin iki iradeye, iki benzer şeye veya iki zıt duruma geçerli olması mümkün değildir.⁷¹

Böyle bir fiil anlayışı sonucunda doğal olarak Eş'arîler, tevellüd fikrini reddetmişlerdir. Eş'arî kelâmcıları her türlü fiili Allah'a izafe ederek varlıktaki kanun, illet, tabiat ve doğal fitratları kabul etmezler. Bu nedenle insanın bir ok kirişini çekip bırakmasıyla okun gitmeyebileceğini mümkün görmekte idler. Yine bu okun atıldığında isabet ettiği şeyi kırmayabileceği ya da öldürmeyebileceğini ileri sürmüşlerdir.⁷² İnsan fiilleri ve tabiatındaki sebep-sonuç arasındaki ilişkiyi zorunlu görmeyerek âdet teorisi ile açıkladıkları için insanın kudret mahalli dışında gerçekleşen bu tür fiillerin insana aidiyetini mümkün görmemişlerdir.

Eş'arî, mübâşir ve mütevellid fiil ayrımını kabul etmemektedir. Fiil için mütevellid kavramının kullanılmasını reddederek bunların aslında cevher ve cisimlerin sıfatı olabileceğini, arazlarda bu iki sıfatın da olamayacağını ifade etmektedir. Ona göre hâdislerin tamamı Allah'ın bir sebep ortaya koymaksızın ve bir illet tevliid etmeksizin yarattığı şeylerdir. Zira insan üzerinde kudret ve bununla birlikte bu kudretin makdûru yaratılır. Kudret, makdûru tevliid etmez ve varlığını gerektirmez, ancak onun illeti olarak isimlendirilebilir. Bu nedenle fiili gerektiren veya tevliid eden bir tabiat ya da yaratılışın varlığından bahsedenler hatalıdır.⁷³

Eş'arî mütevellid fiili, insandan meydana gelen nedenlerden kaynaklanan hâdis bir fiil olarak tanımlamaktadır. Ancak sebep ile sonuç arasındaki ilişkiyi zorunlu kılacağı için arazın arazi doğurması anlamına gelen tevliid fikrine karşıdır. Çünkü varlıklarda her an için meydana gelen arazları yaratarak alemdeki sürekliliği sağlayan sadece Allah'tır. Bu nedenle kainatın işleyişinde tevliid eden bir sebep veya bu sebepleri zorunlu kılan bir tabiat yoktur. Allah'ın sebep ile sonuç arasında girmesi, sebep olduğu halde sonucu yaratmaması veya sebep olmadığı halde sonucu yaratması mümkündür. Bu açıdan ilahi kudreti sınırlayacak olan herhangi bir kanun ve tabiatın varlığını kabul etmek doğru değildir.⁷⁴ Eş'arî bu gerekçelerle Mu'tezile ve filozofların savunduğu tevliid anlayışına karşı çıkmaktadır.

Eş'arî kelâmcısı olan Bâkîllânî'ye (öl. 403/1013) göre vurma anında ortaya çıkan acı, çarpma anında meydana gelen kırılma, fırlatılınca taşın gidişi, vuran ve fırlatan kişi için fiil olmayıp bunlar Allah'ın yaratmasıyla.⁷⁵ O, mütevellid fiillerin insanın fiillerinden meydana geldiğini iddia edenlerin görüşlerini eleştirir. Bu fiiller insanın fiillerinden kabul edildiğinde iki durum ortaya çıkmaktadır: a. İnsanın bu fiillere gücü yoktur, b. İnsan bu fiillere muktedirdir.

Birinci durum insanın bu tür fiillere gücü olmadığı halde bu fiillerin ondan meydana geldiğini kabul etmek demektir. Ancak böyle bir düşünce tarzı mümkün olmayacağı gibi kudreti olmayan bir fâil de düşünülemez. Çünkü muhdes bir kudrete sahip olarak kendi iradi fiillerini yapan bir fâilin düşünülmesi gerekir. Fakat insanın yaratılmış gücü sadece kendi ihtiyari fiilleri için geçerli olup kendi nefsinde oluşan bir hareket ile kendi fiillerinin dışında tevellüd yoluyla böyle fiiller meydana getirdiğini düşünmek imkânsızdır. İnsan güçsüz değildir,

⁷⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "İstîtâat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/400.

⁷¹ Eş'arî, *Kitâbü'l-Luma'*, 96.

⁷² Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 138; İmâmü'l-Harameyn Abdülmelik el-Cüveynî, *İnanç Esasları Kılavuzu/Kitâbü'l-İrşâd*, çev. Komisyon (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 194-195; Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn* (Beyrut: 1973), 196.

⁷³ Ebû Bekir Muhammed b. Hasen İbn Fûrek, *Mücerredü makâlâti's-seyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, thk. Daniel Gimaret (Beyrut: Dâru'l-Maşrik, 1987), 282-283; Kılavuz, *İslam Düşüncesinde Dolaylı Fiil ve Davranışlar (Tevliid-Tevellüd)*, 72.

⁷⁴ İbn Fûrek, *Mücerred*, 275-276; Demir, *Kelamda Nedensellik*, 258-259; Kandemir, *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*, 208.

⁷⁵ Kâdî Ebûbekir Muhammed el-Bâkîllânî, *Kitâbü't-Temhîd*, thk. M. Abdülhâdî Ebû Rîde (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1947), 334-335.

ancak bu güç tevellüd yoluyla meydana gelen hadiselerle yeterli değildir.⁷⁶ Bu anlamda Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi insanın özünde mevcut bir kudretten söz edilemez.

İkinci durum ise insanın bu olaylara gücü yettiğinin kabul edilmesidir. Bu kudret ya söz konusu olaylarla birlikte bulunan bir kudretle olur veya sonucun ortaya çıkmasından önceki sebep üzerine yetkili bir kudretle olur. Güç sahibi olan insan bu olaylara, onlarla birlikte bulunan bir kudretle kâdir olabiliyorsa, herhangi bir vasıta ve sebebe muhtaç olmadan mütevellid fiillere de muktedir olması gerekir. Çünkü insanın doğrudan yaptığı işlerini vasıta ve sebeplerle yaptığına dair bir delil yoktur. İlahi kudret, gerektirici ve doğurucu sebeplere ihtiyaç duymaksızın her şeye yetmektedir. İnsanın da böyle bir kudreti varsa sebeplere gerek duymadan bu tür olaylara gücü yetmesi gerekir. Onun için bu tür olaylar tevellüd yoluyla meydana gelmediği gibi insanın doğrudan fiillerini yaptığı güçle de meydana gelmezler.⁷⁷

Bununla birlikte insanda istediğini yapabileceği zâtî bir kudretin varlığı kabul edildiği zaman, bu kuvvetin mütevellid fiillere yettiği gibi bunların zıtlarına da yetmesi gerekir. İnsan aciz olmadığı zaman atılan taş veya okun hem hareketine hem de sükûnuna kâdir olmalıdır. Çünkü bir şeye gücü yeten kişinin onun zıddına da gücü yeter. Ayrıca insanın cisimlerden yakın olanı hareket ettirip sebepsiz durdurmaya gücü yeterse aynı şekilde sebepsiz olarak uzaktaki cisimleri de harekete geçirmeye ve durdurmaya gücünün yetmesi gerekir. Hâlbuki böyle bir durum insanda görülmez. İnsan mutlak güç sahibi olmadığı için bu olaylarda söz sahibi olması mümkün değildir.⁷⁸ Bu tür olayların insana nisbet edilebilmesi için insanın tasarrufu ve kudreti altında bulunması gerekir.

Bâkılânî'ye göre de bu tür fiiller Allah'ın âdetinin bir sonucudur. İnsan eline bir taş aldığı anda onu yerinden uzaklaştırır ve hareket ettirir. Yere bıraktığında ise taş hareketsiz kalır. İşte bu, âdetin işleyiş tarzıdır.⁷⁹ İnsan Allah'ın âdetini ters çevirmeye muktedir değildir. Mademki insanda mütevellid fiiller için yeterli bir güç vardır, o halde insanın âdetin işleyiş dışında bir şey yapabilmesi, her gün gördüğümüz bu işleyiş kendi gücüyle değiştirmesi gerekir. Oysa bu işleyiş belli bir düzene göre devam etmektedir.⁸⁰ Buna göre Allah âdetini her an yenilemekte ve her an yaratmaktadır. Bu açıdan cisimlerde arazların peşpeşe gelişini yoktan varlığa geçiş demektir ve bu da Allah'ın âdetinin cereyan edişidir.⁸¹ Allah âlemde düzenli işleyen âdetini bir başka şekilde veya alışılana tersine de yürütme kudretine sahiptir. Şiddetli acıyı hafif bir vuruşla veya kuvvetli bir vuruşla hafif bir acıyı meydana getirmekle âdetini icra etseydi bu şekilde bir işleyiş koyabilirdi.⁸²

Gazzâlî'ye (öl. 505/1111) göre de bütün mütevellidât, Allah'ın kanunlarına göre cereyan etmektedir. Allah'ın kudreti, zâtî itibarıyla buzda soğuğu, elde dokunma hissini yaratmaktan aciz olmadığı gibi buza dokunulduğu zaman soğukluğun yerine sıcaklığı da yaratabilir.⁸³ Zira tevellüd; bir hareketin başka bir hareketin içinden süzülerek çıkması veya buzun soğukluğunun içinden çıkmak suretiyle herhangi bir soğukluk hissini meydana gelmesi ya da bunun sadece soğukluğun zatından çıkarak oluşması demek değildir. Bu nedenle tevellüd, bir varlığın ardından hemen diğer bir varlığın meydana gelmesi ve bu şekilde mevcut ve hâdis olmasıdır. Bir makdûrun hâdis bir kuvvetle meydana gelmesi imkânsız olduğuna göre, herhangi bir kudretle meydana gelmeyen bir makdûrun hâsıl olması da mümkün değildir.⁸⁴

⁷⁶ Bâkılânî, *Kitâbü't-Temhîd*, 335.

⁷⁷ Bâkılânî, *Kitâbü't-Temhîd*, 336.

⁷⁸ Ebü'l-Muîn Meymun b. Mekhûl en-Nesefî, *Tebîrâtü'l-edille fi usûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003), 2/272-275.

⁷⁹ Bâkılânî, *Kitâbü't-Temhîd*, 339; krş. Nesefî, *Tebîrâtü'l-edille*, 2/274-275.

⁸⁰ Bâkılânî, *Kitâbü't-Temhîd*, 339.

⁸¹ Gölcük, *Bâkılânî ve İnsanın Fiilleri*, 166.

⁸² Bâkılânî, *Kitâbü't-Temhîd*, 340.

⁸³ Ebü Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd* (Ankara: Nur Matbaası, 1962), 98.

⁸⁴ Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, 98; Gazzâlî, *İtikâda Orta Yol*, çev. Kemal Işık, (Ankara: AÜF Yayınları, 1971), 73.

1128 | Mücteba Altındaş, Özgürlük ve Sorumluluğun Sınırları Açısından Kelâm'da Tevlîd...

Bu açıdan Gazzâlî de tevlîd kavramının tanımından yola çıkarak bu düşünceyi eleştirilmektedir. Zira ona göre tevellüd; bir şeyin başka bir şey içerisinden çıkması, ondan doğması demektir. Ceninin anne karnından ve bitkilerin topraktan çıktığı gibi bir cismin başka bir cismin içinden çıkmasıdır. Böyle bir şey ise arazlarda muhaldir.⁸⁵ Çünkü Eş'arî düşünce açısından canlı ve cansız varlıkların zatında hâdis olan cevher veya araz bütün hâdis varlıklar ancak ilahi kudretle ortaya çıkmaktadır. Buna göre insan iradesi de arazdır ve arazın bir başka arazi doğurması anlamına gelen tevlîd mümkün değildir.⁸⁶

Görüleceği gibi Ehl-i sünnete göre fiillerin oluşumundaki sebep olan fâil ile ondan meydana gelen sonuç arasında zorunlu bir ilişki kabul edilmemektedir. Çünkü Mu'tezile'nin insan fiillerinde tevlîd ismini verdiği bu ilişki, insanın sebebe yönelişinin hemen arkasından Allah'ın işleyiş kanunlarını yaratmasından ibarettir. Ehl-i sünnet düşünürleri tevlîdi, cansız bir varlığa fiil atfetmek anlamına geleceği ve alemin işleyişinde sebep-sonuç arasında zorunlu bir ilişkiyi gerektireceği için reddetmişlerdir. Bu şekilde sebep-sonuç arasında zorunlu bir ilişkiyi kabul etmek, Eş'arîlerin âlem anlayışı açısından mümkün değildir. Kişi sebebe başvurunca sonuç kendi fiiliyle meydana gelmese de yapana nisbet edildiği için fiilden sorumludur.

3.2. Mâtürîdiyye'nin Tevlîd Düşüncesi

Mâtürîdî'ye göre insan fiil sahibi olduğu için bir irade hürriyetine sahiptir. İnsan kendi iç dünyasında bu gerçeği her an algılamakta ve yaptığı işlerde özgür olduğunu her an hissetmektedir.⁸⁷ İnsanın fiillerinde serbest olması irade ve ihtiyarının da serbest olması anlamına gelmektedir. İradenin kullanılması ve yönlendirilmesinde herhangi bir müdahale söz konusu değildir.

İnsanın fiili, kudretin bir ürünüdür ancak bu güç sadece fiil için insanda bulunur. Sebep ve imkânların uygun olması (selâmetü'l-esbâb ve sıhhatü'l-âlât) anlamındaki kudretin fiilden önce olduğunu kabul eden Mâtürîdî, fiilin gerçekleşmesini sağlayan kudretin fiilden önce olduğu fikrini kabul etmez. Buna göre insan fiille birlikte bulunan bu tür istitâata fiilin ortaya çıkışında sahip olur ve fiilini bununla gerçekleştirir.⁸⁸ Kudreti araz olarak kabul eden Mâtürîdî, Mu'tezile'nin aksine bu arazların sürekli olmayacağını savunur. Kudret araz olduğuna göre arazlar da sürekli olmayacağı için Mu'tezile'nin dediği gibi kudret fiilden önce olsa, fiilin oluşumu anında yok olacak demektir. Zira kudret sürekli bir araz olmadığı için insana verilen istitâat, o fiilin oluşumu esnasında var olup işin yapılmasıyla yok olmaktadır.⁸⁹ Ebü'l-Muîn en-Neseffî'ye (öl. 508/1115) göre de fiziki şartların ve bedeninin uygunluğu anlamında olan birinci istitâat fiilden öncedir. Ancak fiilin kendisiyle meydana geldiği ve sürekliliği bulunmayan bir araz olan ikinci istitâat fiille birlikte meydana gelir.⁹⁰ Buna göre fiil için ihtiyaç duyulan kudret, kesb ve yaratma aşamalarının ardından insanın seçimiyle yeniden oluşmaktadır.

⁸⁵ Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, 96; bk. Demir, *Tevellüd*, 5.

⁸⁶ İbn Fûrek, *Mücerred*, 282-283; Bâkılânî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 334-340; Cüveynî, *İnanç Esasları Kılavuzu/Kitâbü'l-İrşâd*, 194-195.

⁸⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 307; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: TDV İsam Yayınları, 2009), 288.

⁸⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 342 vd.; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 328 vd.

⁸⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 346-347; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 332-334; Mustafa Said Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Neseffî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı* (Ankara: Akid Yayınları, 1988), 89.

⁹⁰ Ebü'l-Muîn Meymun b. Mekhûl en-Neseffî, *et-Tevhîd fî usûli'd-dîn*, nşr. Abdülhay Kâbil (Kahire: Dârü's-Sekâfe, 1407/1987), 53-57; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd li kavâidi't-tevhîd-Tevhidin Esasları*, çev. Hülya Alper (İz Yayıncılık, İstanbul, 2013), 85-89.

Mâtürîdî'ye göre fiil, kesb yönünden insana, yaratma yönünden Allah'a aittir.⁹¹ Burada kabul edilen yönler fiildeki hem insanın hem de Allah'ın rolünü belirtmektedir. Buna göre insanın kesb ile elde ettiği fiil, yaratma yönüyle Allah'ın kudretiyle meydana gelmektedir. İnsan iradesi fiilin ortaya çıkmasında etkili olmakla birlikte fiiller Allah tarafından yaratılmaktadır. Zira fiil anında o fiil için Allah tarafından yaratılan kudret sadece fiille birlikte var olmaktadır. Dolayısıyla ilk fiilin sonucunda sona eren kudret vasıtasıyla ikinci bir fiilin meydana gelmesi mümkün değildir. Çünkü insanın kudret mahalli dışında devam eden etkiyi kesbetmesi imkânsızdır.⁹² Her şeyde olduğu gibi fiillerin yaratıcısı da Allah olduğu için bu düşünceye göre mütevellid fiillerin de insan tarafından meydana getirilmesi mümkün değildir.

Tevlîd, ister eşyanın tabiatından, isterse fâili olmayan fiiller türünden olsun Mu'tezile için önemli olan bu fiillerin insana mâl edilmesidir. Tevlîd, insanın ihtiyarıyla meydana gelmekte olup bu fiilin doğuşuna insanda bulunan kudret sebep olmaktadır. Ancak Mâtürîdîlere göre ise tevlîd sonucu ortaya çıkan fiiller insanın eseri olamaz.⁹³ Atıldıktan sonra okun gitmesi, bir kişiyi yaralaması, taş atıldığında birisinde acının meydana gelmesi, elin hareketiyle anahtarın dönmesi gibi birçok fiilin insana ait olması mümkün değildir. Zira insanın fiili, kendisiyle kaım olan hareketlerdir. İnsanın fiili kendisinin sıfatı olup ondan ayrılması imkânsızdır. Çünkü sıfatın mevsuftan ayrılması düşünülemez. İnsanın fiillerinde, idrakinin ve aklının kavrayamayacağı bazı özellikler vardır. Fiilleri işleyenlerin onların ne kadar güzel veya çirkin olduklarını bilemedikleri gibi insanın güzel gördüğü bir fiil aksine de tecelli edebilir. Fiillerin sahiplerine acı ve elem verdikleri bilinmektedir. Acı veren birisi olmadan insan tabiatının elem duyması mümkün olmadığına göre her ne kadar insan haz duymak için fiile yönelmiş olsa da kendi düşüncesi dışında bu acı ve eziyetler meydana gelmektedir.⁹⁴ İşte bu tür fiiller insan idrakinin dışındadır ve özelliklerini bilmediği bu fiillerin insana nisbet edilmesi mümkün değildir.

Mâtürîdîler açısından mütevellid fiillerin insana ait olmamasının bir sebebi de insandan fiil ortaya çıkmadığı bir vakitte meydana gelmesidir. Birisi bir insana ok atıp hemen arkasından üzerine ateş düşerek yansa ve bu olaydan sonra atılan ok o kişiye isabet edip onu öldürse, tüm bu fiiller ok atan kişiden fiil ortaya çıkmasının düşünülmediği bir zamanda meydana gelir. Böyle bir durumda öldürme fiili Allah'ın fiili olup O'nun yaratmasıyla. Ancak meydana gelen ölüm, söz konusu fiillerden sonra sebep vasıtasıyla oku atan kişiye yüklenir ve bu sebep nedeniyle katil olur.⁹⁵

Pezdevî (öl. 493/1100) burada başkası üzerinde meydana gelen mütevellid fiillerin insana ait olmadığını söylerken bir taraftan da bu fiillerden doğan sonuçların sorumluluğunu insana yüklemektedir. Pezdevî'nin tanımına göre fiil, insanın kendisinden kaçınabildiği, çekinebildiği ve idare edebildiği şeydir. Buna göre fiilin insana ait olması, fiil sona ermeden önce o fiilden vazgeçebilme ve tamamlanmasına engel olabilme şartına bağlıdır. Belirli bir aşamadan sonra insanın kudreti dışında gerçekleşen, onun sevk ve idare edemeyeceği fiiller insanın fiili olamaz.⁹⁶ Örneğin insan, atılan bir okun gitmesini istemese, onun gitmesine güç yetirip ona hâkim olamaz. Aynı şekilde yuvarlanan bir taşın gitmesini istemediği takdirde ona engel olamaz. Mu'tezile'nin, "oku atan kimse güçlü olursa, okun gidişi daha büyük ve yaralaması daha şiddetli olur, vuran kimsenin hızlı veya yavaş vurması meydana gelen acının miktarını belirler" şeklindeki deliline Pezdevî, Allah'ın âdeti fikriyle cevap vermektedir. Ona göre bütün

⁹¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 306 vd.; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 287 vd.

⁹² Neseî, *et-Temhîd*, 72.

⁹³ Neseî, *Tebsiratü'l-edille*, 2/270-275; Ebü'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, nşr. H. P. Linss (Kahire: 1963), 114; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 388.

⁹⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 310-312; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 292-294; Neseî, *et-Temhîd*, 72.

⁹⁵ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 114; a.mlf., *Ehl-i Sünnet Akâidi*, çev. Şerafeddin Gölcük (İstanbul: Kayhan Yayınları, 2017), 176; Neseî, *Tebsiratü'l-edille*, 2/272-274.

⁹⁶ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 114.

1130 | Mucteba Altındaş. Özgürlük ve Sorumluluğun Sınırları Açısından Kelâm'da Tevlîd...

bu olaylar hükmen böyledir ve Allah âdetini bu şekilde icra etmektedir.⁹⁷ Zira ok atıldığında gider, taş hareket ettirildiğinde hareket meydana gelir. İlk fiilin bu tür fiillerin sebebi olması hükmendir. Çünkü fiildeki kuvvetin artmasıyla bu fiiller artar, eksilmesiyle de azalır. Ancak bu fiillerin var edicisi Allah olup insan bu fiillerin fâili değildir.⁹⁸

Mâtürîdîlere göre mütevellid fiillerin fâilinin insan olduğu düşünüldüğünde üç durum ortaya çıkmaktadır: a) Bu fiiller tamamen kudretsiz meydana gelir, b) İlk fiilin neden olduğu kudretle meydana gelir, c) Başka bir kudretle ortaya çıkar. Birinci şıkkın kabul edilmesi mümkün değildir. Çünkü kudret olmadan bir fiilin sonucunun olması muhaldir. İkinci durum da kabul edilemez, çünkü Mâtürîdî anlayışa göre fiilin kendisiyle ortaya çıktığı kudret, fiille birlikte olup sadece o fiil için birlikte yaratılır ve fiil meydana geldiğinde kaybolur. Buna göre ilk fiilin meydana gelişle ortadan kalkan kudretin ikinci başka bir fiili meydana getirmesi düşünülemez. Üçüncü durum da mümkün değildir. Zira fiil ve sonucu olan ikinci fiil, ayrı ayrı kudretler tarafından meydana getirildiğinde insanın fiili olmaksızın eserini, eseri olmaksızın da fiili elde edebilmesi gerekirdi. Vurma olmaksızın elemin, elem olmaksızın vurma fiilinin elde edilmesi gibi. Çünkü iki ayrı kudretle, fiille ve sonucu olan ikinci fiille ayrı ayrı güç yetiren kimsenin, tek başına bunlardan her birine de gücü yeterek muktedir olması gerekir.⁹⁹

Bu nedenle insan, mütevellid fiillerde hiçbir şekilde kudret sahibi olmadığı gibi bu fiillerin fâili de değildir. Dövme fiilini işleyen bir kişinin bu fiilden sonra hemen ölmesi mümkündür, acı ise bundan sonra meydana gelmiş olur. Hâlbuki ölüden fiil meydana gelmesi muhaldir. Fakat Allah, kanununu sebebe tevessülün hemen arkasından sonucunu yaratmak şeklinde yürütmüştür. İnsan sonucun meydana gelmesi niyetiyle sebebine başvurunca bu sonuç, her ne kadar onun fiiliyle ortaya çıkmış olmasa da o kişiye nisbet edilmiştir. Böylece sorumluluk âdeten ona yüklenmiş ve şer'an dünyada tazminat, ahirette ise azaba müstehâk olmuştur.¹⁰⁰ Böyle bir yaklaşımla Mu'tezile'nin tevellüd düşüncesine karşı çıkan Mâtürîdî kelâmcıları, sebeplerden kaynaklanan sonuçların meydana gelişini insan iradesine bağlamışlar, bu tür fiilleri insana nisbet ederek fiili seçiminden dolayı sorumluluğu yine ona yüklemişlerdir.

Mu'tezile ve Ehl-i sünnetin tevlîd hakkındaki görüşleri teorik planda birbirine zıt olmakla birlikte, bu düşüncenin pratiğe yansımaları olan özellikle hukukla ilgili konularda aradaki farkın ortadan kalktığı görülmektedir. Mütevellid fiil sebebiyle meydana gelen zararlarda, fâilin doğrudan niyeti ve etkisi bulunmamakla birlikte, zarara sebep olan fiil, fâilin kendi fiilinden kaynaklandığı için ödül, ceza ve tazminat gibi konularda fâilin sorumlu tutulması gerektiği Ehl-i sünnet tarafından da kabul edilmiştir.¹⁰¹ Zira ceza hukukunda mübâşir fiiller olarak adlandırılan doğrudan fiiller sınıfında sayılan suçların hepsi mütevellid fiiller grubundadır. Çünkü suçla ilgili fiiller incelendiğinde mütevellid fiil tanımının içine girmektedir. Fiilleri ele alırken hukukçular fâilin amaç, gaye ve iradesini göz önüne alarak fâilin olaydaki payı ve sorumluluk oranına bakmışlardır.¹⁰²

Ehl-i sünnetin tevlîd anlayışını reddetmesinin en önemli gerekçesi, âlemin işleyişinde sebep ve sonuç arasında zorunlu bir ilişkiyi ifade eden determinizme götüreceği endişesidir. Onlara göre böyle bir düşünce Allah'ın âleme sürekli müdahalesine engel olacağı için tabiat kanunlarının kesintiye uğratılması anlamına gelen mucize anlayışına ters düşmektedir. Ayrıca cansız varlıklara fiil işleme kudreti veren böyle bir düşünce Allah-âlem ilişkisi açısından sakıncalı görülmektedir. Zira insanın kudret mahalli dışında gerçekleşen bir olayın fâili olduğunu söylemek doğru değildir. İnsanın fiili üzerinde iradesini o fiile yöneltmek dışında bir

⁹⁷ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, 176-177. krş. Neseî, *Tebîrâtü'l-edille*, 2/274.

⁹⁸ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 114; a.mlf., *Ehl-i Sünnet Akâidi*, 176.

⁹⁹ Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn/Mâtürîdiyye Akâidi*, 140.

¹⁰⁰ Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn/Mâtürîdiyye Akâidi*, 140. Sâbûnî de bu konuda Bâkîllânî ile aynı görüşü paylaşmaktadır.

¹⁰¹ Kılavuz, *İslam Düşüncesinde Dolaylı Fiil ve Davranışlar (Tevlid-Tevellüd)*, 91.

¹⁰² Karaağaç, *İslam Kelamında Tevlîd Nazariyesi*, 89-90.

etkisi yoktur ve bu davranışı onu sorumlu kılmak için yeterli olmaktadır. Mu'tezile'nin mütevellid fiillerde "insanın sorumlu tutulması", Ehl-i sünnetin ise "fâilinin/yaratıcısının Allah olması" kaygısından hareket ettiği; sonuçlarının da bu kaygıya göre şekillendiği söylenebilir.

Sonuç

İnsanın fiilleri ve özgürlüğü sorununu kelâm ekolleri kendi bakış açılarına göre ele alarak farklı görüşler ortaya koymuşlardır. İnsanın irade ve kudretinin sınırları, fiildeki rolü ve sorumlulukları temel tartışma konusuysen yine fiil sonucu ortaya çıkan ikinci fiillerin aidiyeti, konumu ve sınırları başka bir tartışma konusu olmuştur. İnsanın fiillerinden kaynaklanan ikinci fiillerin durumu hakkındaki görüşler itikâdî ekollerin fiile ilişkin düşüncelerinin doğal bir sonucudur. Ayrıntıda farklı düşünceler ileri sürmelerine karşılık Mu'tezile'nin geneli, insanın fiili sebebiyle meydana gelen her türlü fiil yine insanın fiilidir şeklinde ifade edilen tevellüd fikrinde birleşmişlerdir. Mütevellid fiili zorunlu kabul eden Bağdat Mu'tezilesinin çoğunluğu tevliid konusunu illet-ma'lül ilişkisi olarak yorumlarken tabiatçı nedensellik anlayışını reddeden Basra ekolünün genel olarak mutlak bir zorunluluğu kabul etmedikleri görülmektedir.

Mu'tezile'ye göre sebepler sadece bir vasıtaadır. Onun için vasıta sonucu ortaya çıkan fiil, vasıtanın olmayıp sonuca ulaşmak için bu vasıtayı kullanan fâilin fiilidir. Bu nedenle insan mütevellid fiillerin de fâili olup iradeli olarak ortaya çıkan her türlü fiilinden ve sonuçlarından sorumludur. Ehl-i sünnet insanın fiilini ve bunun tüm sonuçlarını doğrudan Allah'ın kudretine bağlarken Mu'tezile bu fiilleri Allah'ın insanda yaratmış olduğu ve fiillerin kaynağı olan insanın kudretine dayandırmıştır. Mu'tezile, ahlâkî sorumluluğun temel iki dayanağı olan irade ve kudreti insana atfederek doğrudan fiillerde olduğu gibi tevliid yoluyla gerçekleşen fiillerin de tüm sorumluluğunu insana yüklemektedir. Bu açıdan insanın fiili ve tabiat arasında nedensellik ilişkisi kurmayı sağlayan bu teori ile insan fiillerinden kaynaklanan dolaylı sonuçların ahlaki sorumluluk açısından sınırlarını çizmeyi amaçlamışlardır.

Ehl-i sünnete göre fiillerin oluşumundaki sebep olan fâil ile ondan meydana gelen sonuç arasında zorunlu bir ilişki yoktur. Sebep-sonuç arasındaki ilişkiyi zorunlu kılacığı için arazın arazi doğurması anlamına gelen tevliid fikrini kabul etmemişlerdir. Çünkü Mu'tezile'nin insan fiillerinde tevliid ismini verdiği bu ilişki, insanın sebebe yönelişinin hemen arkasından Allah'ın işleyiş kanunlarını (âdet) yaratmasından ibarettir. Zira varlıklarda her an için meydana gelen arazları yaratarak alemdeki sürekliliği sağlayan sadece Allah'tır. Bu açıdan Ehl-i sünnet düşünürleri tevliidi, cansız bir varlığa fiil atfetmek anlamına geleceği ve alemin işleyişinde sebep-sonuç arasında zorunlu bir ilişkiyi gerektireceği için reddetmişlerdir. Kişi sebebe başvurunca sonuç kendi fiiliyle meydana gelmesede yapana nisbet edildiği için fiilinden sorumludur. Mâtürîdîler tevliid sonucu ortaya çıkan fiilleri insanın eseri olarak görmemişler, ancak ortaya çıkan eserin sebebi olması nedeniyle insanı sorumlu tutarak bir denge kurmaya çalışmışlardır. Eş'arîler ise yaratılmış irade ve kudretin fiilin ortaya çıkmasında sadece bir mahal olduğunu düşünerek sebeplere gerçek anlamda tesir gücü vermekten uzak durmuşlardır. İnsanın fiili üzerinde iradesini o fiile yöneltmek dışında bir etkisi yoktur ve kişiyi sorumlu kılacak olan davranışı da bu iradeye dayanmaktadır.

İnsanın hiçbir vasıta kullanmadan bir şeyler yapması veya yoktan var etme kudretine sahip olması elbette düşünülemez. O halde mütevellid fiiller insanın iradeli olarak yaptığı davranışlardan meydana gelmekte ve bu nedenle sorumluluk kazanmaktadır. Özgür irade ve kudret sahibi insanın bu eylemlerinin sonuçlarından sorumlu olması hem dinî ve ahlâkî hem de aklî bir zorunluluktur. Aksi takdirde insanlar arasında görülen haksızlık, zulüm, adaletsizlik, açıklık ve sefalet gibi daha birçok olumsuzlukları Allah'a izafe etmek gerekecektir. Hâlbuki insanlar sebep oldukları fiillerden ortaya çıkan iyi veya kötü bütün sonuçlarda sorumluluk ve pay sahibidir. Bu tür fiillerin insana aidiyet sınırlarının çizilmesi, sorumluluğun ahlâkî çerçevesini belirleme açısından oldukça önemlidir.

Kaynakça

- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir. *el-Fark beyne'l-fırak*. Mısır: Dârü'l-Maârif, 1910.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir. *Usûlü'd-dîn*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.
- Bâkîllânî, Kâdî Ebûbekir Muhammed. *Kitâbu't-Temhîd*. Kahire: 1947.
- Bedevî, Abdurrahman. *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn*. Beyrut: 1973.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*. çev. Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli. İstanbul: 2000.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Kitâbü't-Ta'rifât*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1985.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Şerhu'l-Mevâkif*. Bulak: Matbaatu'l-Âmire, 1266.
- Cüveynî, İmamü'l-Harameyn Abdülmelik. *İnanç Esasları Kılavuzu/Kitabü'l-İrşâd*, çev. Komisyon. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Demir, Osman. "Tevlîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/38-39. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Demir, Osman. "Tevellüd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/4-6. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Demir, Osman. "Determinizm ve Okasyonizm Arasında: Mu'tezile'de Tevlîd Düşüncesi ve Ehl-i Sünnetin Eleştirisi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1 (2009), 63-82.
- Demir, Osman. *Kelamda Nedensellik-İlk Dönem Kelamcılarında Tabiat ve İnsan*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Doğan, Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. Ankara: Birlik Yayınları, 1982.
- Düzgün, Şaban Ali. "Tabiat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/325-327. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâil. *Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve ihtilâfu'l-Mûsâllîn*. thk. M. Abdülhamîd, Kahire: 1969.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâil. *Kitâbu'l-Luma' fi'r-redd alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bid'a*. Mısır: Matbaatu Mısır, 1954.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*. Ankara: Nur Matbaası, 1962.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *İtikadda Orta Yol*. çev. Kemal Işık. Ankara: AÜİF Yayınları, 1971.
- Gölcük, Şerafeddin. *Bâkîllânî ve İnsanın Fiilleri*. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Hayyât, Ebü'l-Hüseyin. *Kitâbu'l-İntisâr*. thk: Albert Nasri Nâdir. Beyrut: 1957.
- İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed b. Hasen. *Mücerredü makâlâti's-şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*. thk. Daniel Gimaret. Beyrut: Dârü'l-Maşrîk, 1987.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed. *Kitâbu'l-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihâl*. Mısır: Matbaatü'l-Edebiyye, 1320.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemalüddin Muhammed. *Lisânü'l-Arab*. nşr. Abdullah Ali el-Kebîr vd. 6 Cilt. Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.
- İzmirli, İsmail Hakki. *Yeni İlm-i Kelâm*. Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- Kâ'bî, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhî. *Kitâbu'l-Makâlât ve meahû uyûnu'l-mesâil ve'l-cevâbât*. thk. Hüseyin Hansu-Râcih Kürdî-Abdülhamid Kürdî. İstanbul: Kuramer / Amman: Dârü'l-Feth, 2018/1439.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen el-Hemedânî. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl: el-Mahlûk*. thk. Tevfik et-Tavîl – Sâid Zâyid. c.8. Kahire: Dârü'l-Mısriyye li't-te'lif ve't-terceme, ts.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen el-Hemedânî. *Kitâbü't-Tevlîd min kitâbi'l-Muğnî (Nedensellik Kitabı)*. Metin-çeviri, Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen el-Hemedânî. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl: en-Nazar ve'l-Maârif*. thk. İbrahim Medkur – Taha Hüseyin. c.12. Kahire: ts.
- Kâdî Abdülcebbar. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. thk. Abdulkerim Osman. Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, 1988.
- Kâdî Abdülcebbar. *el-Muhît bi't-teklîf*. nşr. Ömer Seyyid Azmî-Ahmed Fuâd el-Ehvânî. Kahire: Dârü'l-Mısriyye, ts.

1134 | Mücteba Altındaş. Özgürlük ve Sorumluluğun Sınırları Açısından Kelâm'da Tevlîd...

- Kandemir, Ahmet Mekin. *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Karaağaç, Hilmi. *İslam Kelâmında Tevlîd Nazariyesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Kılavuz, Ahmet. Saim. *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâma Giriş*. İstanbul: 1987.
- Kılavuz, Ulvi Murat. *İslam Düşüncesinde Dolaylı Fiil ve Davranışlar (Tevlîd-Tevellüd)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd/Beyrut: Dâr Sâder, 1422/2001.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: TDV İsam Yayınları, 2009.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Mekhûl. *Tebssiratü'l-edille fî usûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Mekhûl. *et-Temhîd fî usûli'd-dîn*, nşr. Abdülhay Kâbil. Kahire: Dârü's-Sekâfe, 1407/1987.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Mekhûl. *Kitâbü't-Temhîd li kavâidi't-tevhîd/Tevhidin Esasları*, çev. Hülya Alper, İz Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed. *Usûlü'd-dîn*. nşr. H. P. Linss. Kahire: 1963.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed. *Ehl-i Sünnet Akâidi*. çev. Şerafeddin Gölcük. İstanbul: Kayihan Yayınları, 2017.
- Sabri, Mustafa. *İnsan ve Kader*. çev. İsa Doğan. İstanbul: Kültür Basın Yayın Birliği, 1989.
- Sâbûnî, Nureddin. *el-Bidâye fî usûli'd-dîn/Mâtürîdiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: DİB Yayınları, 1995.
- Sönmez, Vecihi. "Mu'tezilî Düşüncede Mütevelled (Dolaylı) Fiiller ile Mübâşir (Doğrudan) Fiiller Arasındaki Fark". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 28 (2015), 95-122.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Fethullah Bedran. Mısır: Matbaatü'l-Ezher, 1947.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. *Şerhu'l-Akâid-Kelâm İlmi ve İslam Akâidi*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 1980.
- Tritton, Arthur Stanley. *İslam Kelâmı*. çev. Mehmet Dağ. Ankara: A.Ü. Basımevi, 1983.
- Turhan, Kasım. *Bir Ahlak Problemi Olarak Kelâm ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*. İstanbul: MÜİFV Yayınları, 1996.
- Watt, William Montgomery. *İslam'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*. çev. Arif Aytekin. İstanbul: 1996.
- Wolfson, Harry Austryn. *The Philosophy of the Kalam*. London: Harvard University Press, 1976.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İstitâat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/399-400. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Said. "Fiil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/59-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Said. *Mâtürîdî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*. Ankara: Akid Yayınları, 1988.
- Yeprem, Mustafa Saim. *İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*. İstanbul: MÜİFV Yayınları, 1997.